

Hakkari İlahiyat Dergisi | Hakkari Journal of Theology

e-ISSN: 2979-9988

4 (Haziran/June 2024), 46-70.

Mâtürîdî ile Hüseyin Atay'a Göre Kitap Mirascılarının İnançları ve Amelleri Fâtır Sûresi 32. Âyet Bağlamında

The Beliefs and Deeds of Heirs of The Book According to Al-Maturidi and Huseyin Atay in the Context Surah Fatır 32 Verse

OSMAN ORAL

Dr. Öğr. Üyesi, Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri
Anabilim Dalı

*Assistant professor, Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic
Islamic Sciences,
Yozgat, Türkiye*

osman-oral@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6403-5144>

Atıf/Citation: Oral, Osman. "Mâtürîdî ile Hüseyin Atay'a Göre Kitap Mirascılarının İnançları ve Amelleri Fâtır Sûresi 32. Âyet Bağlamında". *Hakkari İlahiyat Dergisi* 4 (Haziran 2024), 46-70. <https://doi.org/10.69801/haid.1466270>.

Makale Bilgisi

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 06. 04. 2024
Kabul Tarihi | Accepted: 25. 06. 2024
Yayın Tarihi | Published: 30. 06. 2024
Yayıncı | Published by: Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Hakkari
University Faculty of Theology

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest

Yazar(lar) tarafından beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Osman ORAL)

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/haid>

E-posta: ilahiyatdergi@hakkari.edu.tr

Mâtürîdî ile Hüseyin Atay'a Göre Kitap Mirasçılarının İnançları ve Amelleri Fâtır Sûresi 32. Âyet Bağlamında

Özet

Kur'an'da Fâtır sûresi 32. âyette "nefsine zâlim", "muktesit" ve "sâbîku'l-hayrat" ifadeleriyle kitap mirasçıları seçilmiş kulların üç tür inanç ve ameli açıklanır. İlki; nefesine zâlim olmak, inandıkları ve yaptıklarıyla kendine kötülük etmek, zulmetmektir. Adâlet ve merhamet sahibi Allah kuluna asla zulmetmez. Akıl ve iradesini kötü yönde kullanarak inkâr, gaflet, nifâk, şirk ve fîsk inanç ve amelleri içeren zulmü işleyen insan öncelikle kendine zarar verir. Bu karaktere sahip olanlar "ashâbü'l-meşeme" veya "ashâbü'ş-şimâl" kelimeleriyle "bedbahtlar" olarak nitelenirler. Kitap mirasçılarının ikincisi "muktesit" yani dengeli ve tutarlı hareket ederek itidal yolu tutanlar dosdoğru yol "sirat-ı müstakîm" üzere hayat yaşayanlardır. "Ashâbü'l-meymene" veya "ashâbü'l-yemîn" olarak adlandırılan bu gruptakiler huzur ve mutluluk içinde yaşamayı hak ederler. Kitap mirasçılarının üçüncüsü; iyi güzel ve doğru işleri yarışcasına yapanlardır. Bu gruptaki inanç sahipleri hayatlarını iyiliklere adanmışlar, güzel ahlâkı da içeren "sâlih amel" işlemek suretiyle öne çıkarlar. Bunlar "es-sâbîkûne's-sâbîkûn" ve "mukarrebûn" şeklinde nitelenirler. "Sâbîku'l-hayrât"ın dört çeşit inanç ve ameli ise el-Müminûn sûresi 23/57-61.âyetlerinde açıklanır. İlki; "müşfikler" yani Rabbe içten gelen sevgi ve saygıdan dolayı canlılara karşı şefkatli ve merhametli davranırlar. İkincisi; Rabbin âyetlerine yani ilahî buyruk ve ilkelere güvenerek gönülden amel işlemek. Üçüncüsü; Allah'a şirk koşmamak yani inanç, söz ve amelde İslâm'a uymak. Dördüncüsü; Allah'a bir gün döneceği gerçeği, hesaplaşma şuuru ve endişe, ürperti kalp halleriyle vermek yani infâk etmektir. İmkân, yetenek, nimetleri insanlığın yararına sunmak, ihtiyaç fazlası kazancı, malı ve serveti biriktirmeden üretim ve yararlı işlerde değerlendirmek olan "vermek", dayanışma ve yardımlaşma bilinci sosyal birliği ve kardeşliği sağlar. Evrendeki dayanışma gerçeğinin fark edilmesi biz/vahdet bilincinin temelini oluşturur. Nitel bir araştırma tarzı ve belge çözümleme yöntemi kullanılan bu çalışmada Mâtürîdî ve Atay'ın bakış açısına göre Fâtır sûresi 32. âyette açıklanan kitap mirasçıları seçilmiş kulların inançları ve amelleri Kur'an bağlamında incelenmiş ve kelâm ilmi açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kitap, İnanç, Amel, Mâtürîdî, Hüseyin Atay.

The Beliefs and Deeds of Heirs of The Book According to Al-Maturidi and Huseyin Atay in the Context Surah Fatır 32 Verse

Abstract

In the Qur'an is surah of Fatır 32. in the verse, three types of beliefs and deeds of the servants who have been chosen as heirs of the book are explained with the expressions "cruel to the soul", "muqtasid" and "sabiq al-hayrat". The first is to be unjust to oneself, to do evil to oneself with what they believe and do, to be unjust. Allah, the owner of justice and mercy, will never wrong his servant. A person who commits cruelty, which includes denial, heedlessness, hypocrisy, polytheism and false beliefs and actions by using his mind and will in a bad way, harms himself first of all. Those of this character are characterized as "wretched/bad future" by the words "ashab al-mash'ama" or "ashab al-shimal". The second of the heirs of the Book is "muqtasid", that is, those who keep the path of sobriety by acting in a balanced and consistent manner and those who live life on the straight path "al-sirat al-mustaqim". Those in this group, who are called "ashab al-maimana" or "ashab al-yamin", deserve to live in peace and happiness. The third of the heirs of the book are those who do good and righteous deeds in a competitive manner. The believers in this group devote their lives to goodness and stand out in performing "righteous deeds", including good morals. These are qualified as "al-sabiqun al-sabiqun/those who are ahead, those who are ahead" and "muqarrabun/those who are closest to Allah". Surah al-Mu'minin 23/57-61.in his verses, four kinds of beliefs and deeds of "sabiq al-hayrat" are explained. The first is "mushfiqun", that is, they behave compassionately and mercifully towards living beings out of sincere love and respect for the Lord. Secondly, to commit deeds wholeheartedly by trusting in the verses of the Lord, that is, divine commands and principles. The third is not to associate shirk with Allah, that is, to follow Islam in belief, word and deed. The fourth is fact that he will return to Allah one day is to give with the consciousness of reckoning and anxiety, trembling states of the heart, that is, to spend. "Giving", which is to offer opportunities, talents, blessings for the benefit of humanity, to use surplus earnings, goods and wealth in production and useful works without accumulating, the consciousness of solidarity and solidarity provides social unity and brotherhood. In this study, which uses a qualitative research style and document analysis method, according to al-Maturidi and Atay, the surah of Fatır 32. in the verse, the beliefs and deeds of the chosen servants of the heirs of the book are examined in the context of the Qur'an and evaluated in terms of kalam science.

Keywords: Kalâm, The Book, Faith, Deed, al-Mâturidî, Huseyin Atay.

Giriş

Fâtır sûresi 32. âyetinde kitap mirasçıları seçilmiş kulların “nefsine zâlim”, “muktesit” ve “sâbıkun bi'l-hayrât” gibi ifadelerle hem inançları ve amelleri anlatılır. Miras bırakılan kitabın te'vili sünnetullah denilen değişmeyen ilahî kurallar da olabilir. Sıhhatli, huzur ve mutluluklar içinde yaşam öneren hidâyet ve şifa kaynağı Kur'an da olabilir.¹ Kur'an'da geçen “kitap” kavramı, Allah'ın ilmini ve hükmünü, vahdaniyyetini ve rububiyyetini ilahî otoriteyi temsil eden mecazî bir kullanıma sahiptir.² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre Kitab'a miras olmak, ilahî mesajlarla açıklanan yaşamsal buyruk ve hikmetlere ya da kâinattaki sünnetullah denilen değişmeyen psikolojik, sosyolojik, biyolojik, fizyolojik kanunları akletme ve uygulama imkân ve yeteneğine sahip olabilmeyi ifade eder. Kitap mirasçısı süzülüp seçilen kullar akıl ve irade ile donatılan sorumluluk sahibi insan türü olmalıdır. Çünkü o, hak ve adaleti gerçekleştirmek, yararlı ve iyi işler; sâlih amel yapmak üzere ağır bir sorumluluk yüklenmiş. Allah'ın güvenine de mazhar olarak yeryüzüne “خَلِيفَةً/halîfe”³ niteliği ile gönderilmiştir. Allah kitab'ı akletsinler ve hayatlarında uygulasınlar diye Hz. Mûsâ aracılığıyla İsrâiloğulları'na bıraktığı gibi⁴ ilahî mesajları tüm insanlara nebi ve resûl aracılığıyla miras bırakır. Nefsine zâlim olan; kul hakkına terettüp eden bir kebîre/büyük günah amelini işleyen, yaptığı hata ve günahta ısrar edip inat ve kibirle tövbeyi arınmayı reddeden bir karakteri tercih ettiğinden dolayı kendi iradesiyle ateşe; sıkıntı, hastalık, dert, tasa ve musibete atlandır. Muktesit; kebîreden kaçınan, kusur ve hataları için tövbe eden ifrat ve tefritten uzak itidal yol sırat-ı müstakîm üzere amel işlediği için cenneti; mutlu, huzurlu ve sıhhatli karakterle yaşamayı hak edendir. Sâbıkul-hayrât ise; sünnetullah'a göre hayırlarda yarışan sâlih amel işleyen muttakiler olmalıdır.⁵

Kur'an'ın anlaşılması ve hayatta uygulanması için büyük çaba sarf eden Hüseyin Atay (ö. 2023), Fâtır sûresi 32. âyeti “*kitabı kullarımızdan süzüp seçtiklerimize miras bırakmışsızdır. Onlardan kimi kendine yazık eder, kimi orta yolu tutar kimi de Allah'ın bildirisine göre iyiliklere koşar*” şeklinde tercüme eder. Kitab'a mirasçı olmayı “sahip olmak” şeklinde anlamlandırır. Atay'a göre kâinat Allah'ın yapısı, yarattığı sanat eseri; Kur'an da O'nun kitabı, broşürüdür. Her ikisi de akıl ve irade ile donatılan insana miras bırakılmıştır. Kur'an'ı iyi anlamak için kâinatı iyi anlamak gerekir. Kur'an ile kâinat arasında bir çatışma söz konusu olursa ya kâinat kanunu veya Kur'an yanlış anlaşılabilir demektir. Bu durumda Kur'an'daki kavramları semantik açıdan gözden geçirmek kâinat kitabına göre yeniden mânalandırmak gerekecektir. Kâinat kanunlarına zıt düşecek şekilde Kur'an'ı anlamaya veya yorumlamaya çalışmak onun hikmetine zıt olur. Atay,

¹ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'an kavramları sözlüğü* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 892 vd; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1981), 2/13 vd, 26/24 vd; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak dini kur'an dili* (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2021), 4/643.

² Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın temel kavramları* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014), 1/646; Şaban Ali Düzgün, “Vahiy ve Kur'an”. *Kelâm el kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 359.

³ el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; Yûnus 10/73; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39; Sâd 38/26.

⁴ el-Mümin 40/53.

⁵ Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 6/97, 12/42, 13/72-3.

Kur'an'da gerçek hayata ilme ve bilimsel verilere yönelik bir terslik, tenakuz ve zıtlığın olmayacağı kanaatindedir.⁶

Tablo 1: Fâtır sûresi 32.Âyete Göre Kitap Mirasçıları Süzülüp Seçilmiş Kullar

<u>Ashâbü'l-meşeme</u>	<u>Ashâbü'l-meymene</u>	<u>Mukarrebûn</u>
Ashâbü's-şimâl	Ashâbü'l-yemîn	Es-sâbikûne's-sâbikûn
Şakiy, eşkâ	Sırat-ı müstakîm	Hayrû'l-beriyye
Bedbahtlar	Vasat toplum	Müşfikûn-Seriun fi'l-hayrât

Fâtır sûresi 32.âyet bağlamında kitap mirasçıları süzülüp seçilmiş kullar konusunda birkaç çalışma bulunmasına rağmen⁷ Mâtürîdî ve Atay özelinde konuyu inceleyen kelâm disiplini alanında akademik bir çalışma tespit edilememiştir. Bu iki âlimi seçmemizin sebebi, her ikisinin irade ile aklî yönteme (nazar ve istidlâle) önem vermeleri, kelâmî ve felsefî tartışma ve problemlerde Kur'an bakış açısı, akıl ve hoşgörü perspektifinde çözüm aramalarıdır. Birinin "Hanefi-Mâtürîdî" geleneğinin öncü kelâm âlimi ve müfessiri olması, diğerinin Kur'an merkezli İslâm anlayışının günümüz öncü kelâm âlimlerinden olması analitik tartışma ve değerlendirmeyi imkân sağlamasıdır. Nitel bir araştırma tarzı ve doküman analizi metodu kullanılan bu çalışmada kitap mirasçısı seçilmiş kulların inançları ve amelleri Fâtır sûresi 32.âyet ve Müminûn sûresi 57-61.âyetleri bağlamında Mâtürîdî ve Hüseyin Atay'ın bakış açısı, te'vil ve yorumlarına göre incelenmekte kelâm ilmi çerçevesinde değerlendirilmektedir.

1. Nefsine Zâlim Olmak

Kitap mirasçılarının bahse konu ilk inanç ve ameli; "ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ/Nefsine zâlim" olmaktır.⁸ Mâtürîdî'ye göre nefesine zâlimlik; kendisine verdiği zarar yönüyle kişinin kendi kendine yahut canına ya da kendi ruhuna kötülük etmesini ifade eder. İnkâr, gaflet, nifâk, şirk ve fısk inanç ve eylemleri içeren zulmü işleyen öncelikle kendine zarar verir.⁹ İlahî ilke, hüküm ve buyrukları ciddiye almadan gâfil, câhil ve şuursuzca yaşamının bir sonucu olarak ilâhî cezayı hak eder, nefisini helâke sürükler, aklını işlevsiz hale getirip zulmün sonuçlarını kendisine döndürür. İlahî yaratılış kuralları, tabiat kanunlarını veya Kur'an'ın ilke ve hikmetlerini, Allah'ın hududunu gaflet veya inatla hafife almak ya da inkâr etmekle sâlih amel işlemeyenler bedbahtlığı tercih ettiklerinden nefesine zâlim olurlar.¹⁰ Mâtürîdî, insan nefsi, şehvet, şöhret ve lezzetlere meyilli yaratıldığından bencillik, çıkarıcılık, fırsatçılık, çeşitli korku ve endişe, tutumlar, nefret, kin, intikam, düşmanlık his ve duyguları, mal hırsı ve menfaatperestlik vb. gibi psikososyal nitelikler etkili olunca nefis akli işlevsiz kılabilir dolayısıyla bâtil inanç temelinde zararlı amelleri yapanın nefesine

⁶ Hüseyin Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar* (Ankara: Atay Yayınları, 1993), 1/12, 19, 5/78, 80; *Kur'an Türkçe çeviri* (Ankara: Atay Yayınları, 2013), 171, 437, 472.

⁷ Mustafa Akman, *Kitab'a varis olanlar* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2004); Ramazan Sönmez, "Fâtır sûresi 32. âyet bağlamında Kur'an'a varis olanların Kur'an'a karşı tavırları". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 67/10 (2023), 302-326.

⁸ Fâtır 35/32.

⁹ et-Tevbe 9/70; Hûd 11/101.

¹⁰ el-Bakara 2/231; el-Hadîd 57/1.

zulmettiği görüşündedir.¹¹ Atay'a göre Kur'an'da geçen “ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ/zâlimü'n li nefsihi” deyişi, her türlü haksızlığı ve zulmü yapana geri dönücü olduğunu, akli ve iradesini doğru bir inanç ve sâlih amel temelinde kullanmayanın kendine haksızlık etmesini anlatır. Baskı, şiddet, haddi aşma, dalâlet, isyan, ilahî ilke ve sınırları tanımamak gibi her türlü olumsuz söz ve fiili ifade eder. Karanlık anlamındaki zalam'dan türeyen zulüm, insanları karanlığa düşürmek, işkenceye, eziyete ve zarara sokmaktır. Atay, zulmün ne kadar büyük günah ve yıkıcı bir iş olduğu zulme destek verene bile Kur'an'ın “zâlimlere dayanmayın, desteklemeyin yoksa size ateş dokunur”¹² ifadesiyle azap edeceğini bildirmesi ve zulmü affetmemesinden¹³ anlaşılabilirliği kanaatindedir. Adâlete Kur'an çok önem verir. Adâletsizlik olan zulüm ve haksızlık ise yerilir.¹⁴ Can, nefes, hayat, kişi, arzu, hevâ, heves ve beden gibi kelimelerle ifade edilen nefis, insan özü içgüdü, hayatın canlılığında gerekli ilahî latifenin, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağı kabul edilir.¹⁵ Zulüm, baskı, haksızlık, haddi aşma, dalâlet, isyan, Allah'ın koyduğu ilke ve sınırları tanımamak, hakkı merkezinden başka mecraya çekmek, anlamında insanî ilişkilerde her türlü olumsuz söz ve fiildir. Küçük ve büyük günâhlar için de “zulüm” kavramı kullanılır.¹⁶ Zulüm-zulmet; küfür, şirk; tefrika, şiddet ve ayrılık gibi câhil ve gâfil kişinin olumsuz hâlini ifade eder.¹⁷

Kelâmî düşüncede zulüm, yaratma, irade ve sorumluluk bağlamında tartışılır. Bazıları yaratıcı Allah olduğu için zulmü de yaratır ancak zulme rızâsı yoktur derken bazıları da “zulüm fiillerini Allah yaratmaz kul meydana getirir” derler.¹⁸ Konuyu Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) “Allah insanın işlediği zulüm türü amelin fâili ise O'nun zâlim bir ilah olması icap eder. Âdil ve Hakîm Allah zulüm gibi ameli irade etmek ve işlemekten münezzeh ve berîdir”¹⁹ diyerek temellendirir. Buna göre yalan, abes vb. çirkin, kabîh gibi zulüm fiillerini isteyen ve kendisine önceden verilen güç ve takatla meydana getiren insandır. “Yaratıcı zulmü yaratmaz” türü kelâmî-felsefî görüşleri eleştiren Mâtürîdî, insanın zulüm algıladığı metafiziksel ve ahlâkî zulüm Allah'ın bilgisi içerisinde hikmetine uygun bir şekilde gerçekleşir. Yaratıcı Allah'tır fakat fesat ve zulüm amelini kul ister. “Allah zulmü halketti” değil “Allah zulüm amelini kötü, bâtil, çirkin ve fesat olarak yarattı” ifadesi ilahî tenzih açısından daha uygun olmalıdır. Kötülüğü yaratmanın sefehlik olmadığı tezini ileri süren Mâtürîdî, asıl sefehlik “kişinin akli yanlış kullanıp gaflet, cehâlet içinde zulüm amelini hikmet, iyi ve doğru zannıyla yapmasıdır” der. Tedbir almayan hastalanması, sel yatağı veya çürük zeminde bina yapmanın doğal tabiat olayı ve âfeti

¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 12, 41, 17/308.

¹² Hûd 11/113.

¹³ en-Nisâ 4/168.

¹⁴ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 3/36, 66, 5/133.

¹⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 1076; Ebu'l-Fadl Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1992), 6/233-9; Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Kitabu't-tarifât* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 239.

¹⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 657.

¹⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da dini ve ahlâkî kavramlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 224; Öztürk, *Kur'an'ın temel kavramları*, 2/533.

¹⁸ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Uyûnü'l-mesâil*, (Kahire: Matbaâtü's-Saâde, 1907), 75; Ebû Alî el-Hüseyin b. Alî İbn Sînâ, *en-Necât* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 144-6; Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005), 15.

¹⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Beyrut: Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1962), 11/91-3, 13/413-4; *Şerhu usûli'l-hamse* (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/76, 254.

musibete döndürmesi gibi “Başınıza gelen her musibet kendi ellerinizle kesbiniz yüzündendir”²⁰ denilir. Hayır-şer, adâlet-zulüm sınanma unsuru olur.²¹ Şer ve zulüm amelini iradesiyle yapan kulu Allah’ın sevmediğini, bu tercihinin rızası olmadığını hatırlatan Mâtürîdî, “zâlimin amelini çirkin ve kötü olarak yaratılması tabiidir fakat Allah kulları için zulmü değil adâleti murad edendir” der.²²

Tablo 2: Kur’an’da Nefse Zulme Sebep Olarak Zikredilen Bazı İnanç ve Ameller

<i>Küfür, hakkı, delilleri inkâr, ketm, örtmek ve nankörlük</i>
<i>Sosyal hayatta bağı, fesat ve tefrika çıkarmak, şirk/ortak koşmak</i>
<i>Allah’ın koyduğu haddi aşmak, hakkı yüklenen kavramları tahrîf ve tebdil etmek</i>
<i>Muhkem âyetlerle sabit helâli haram ve haramı helâl yapmak</i>
<i>İslâm’ı yaşayamadığı yerden adâletli ve hoşgörülü ortama hicreti terk etmek</i>
<i>Kibirleşmek, hoşgörüsüzlükle psikolojik, fizyolojik şiddet ve zulüm yapmak</i>

Kur’an’ın anlattığı Allah âdil, acıyan, günahları, yanlışları her an bağışlayan, insanı koruyandır. İnsana asla haksızlık, kötülük yapmaz gibi tasavvurla inanılması gerektiğini söyleyen Atay, “dünya nizamında insana zarar ve fayda veren şeyler vardır. Allah’ın nizamı ise genel olup onda mutlak kötü yoktur, kötü izafi, hiçbir şey faydalı veya zararlı olsun diye yaratılmamıştır. Bu ayırım insanlar tarafından yapılır” der. Atay’a göre kötülük iki şekilde olur. Biri gerçekten kötü olan bir şey yapmak, diğeri iyiyi yapmamaktır.²³ Hakîm, Alîm ve Ganî Allah’ın fiilinin hikmet ve adâletten uzak kalması muhtemel değildir diyen Mâtürîdî, “Allah, zulmün ve adâletin cevherini yaratır. Âlemde O’nun yaratmadığı bir şeyin olması mümkün değil” kanaatindedir. Kul özgür seçimiyle zulmü veya adâleti tercih eder. Allah kulun akli ve iradesine verdiği değer gereği kulun akli ve iradesiyle istediği şeyleri yaratır. Bu, kuldaki sorumluluğu kaldırmaz. Dolayısıyla amel, yaratılması yönünden Allah’a, yapılması ve kesbedilmesi açısından insana aittir. Kötü, zararlı ameli işleyenler nefsinde zulmeden uğursuz ve hayırsız anlamında “أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ/ashâbü’l-meşeme” veya “أَصْحَابُ الشِّمَالِ/ashâbü’ş-şimâl” kelimeleri ile “bedbahtlar” olarak nitelenirler.²⁴ Bunlar, zulümle berbat hayat sürenler hüsrân içinde kendi nefislerine zulmedenlerdir.²⁵ Atay, “ashâbü’l-meşeme”yi “kitab(yapıp ettiklerini yapması gerekenleri niçin yapmadığını) kendisine solundan veya arkasından verilen ve hesap gününü yalanlayan kimseler” olarak tarif eder.²⁶ Bedbahtlık, bahtsızlık, uğursuzluk, sihir ve büyü gibi şeyler bireyin aklını iyi ve güzelliğe yönelik kullanmaması sonucu başına geldiği, kendi nefsi eylemlerinden kaynaklandığı Kur’an’da dile getirilir.²⁷ Bununla akıl ve iradesine düzgün, doğru ve tutarlı bir şekilde kullanılmasının önündeki engellerin kaldırılmasının önemine de işaret edildiği düşünülebilir. Nefsinde zulmeden karakterin

²⁰ eş-Şûra 42/30.

²¹ el-En’âm 6/132; el-A’râf 7/168.

²² Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/302, 9/171, 11/273, 13/379; *Kitabu’t-tevhid* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), 101, 158, 346, 474.

²³ Atay, *Kur’an’a göre araştırmalar*, 1/20, 3/73, 5/108.

²⁴ el-Vakıa 56/9, 41; el-Hâkka 69/25; el-İnşikâk 84/10.

²⁵ Mâtürîdî, *Tevhid*, 66, 215 vd, 170, 255, 358; *Te’vilât*, 14/294.

²⁶ Atay, *Kur’an Türkçe çeviri*, 56, 69, 587.

²⁷ Yâsîn 36/19; eş-Şûra 42/30.

niteliği; arzuları ve dünyevî çıkarları için hak ve hikmetlere “büyü/sihir” diyerek ilâhî takdirle alay etmesi, çıkarları için kandırması, hak bilgiyi ketmi, kendisinin doğru, karşısındakinin yanlış olduğu zan ve hoşgörüsüz iddiası, yapıp ettiklerinin sorumluluğunu reddedip kendisinden başka ilâhî irade, baht, zaman, talih, kader vb. gibi suçlu araması hakkı ve doğruyu söyleyenleri yani gerçekleri, ilmi ve doğruları uğursuz, hurâfe, bâtıl²⁸ saymasıdır.²⁹ Akılsızlık, câhillik, gaflet ve tecrübesizlik gibi kendi yapıp ettiklerinden kaynaklanan hata ve yanlışlıkları başkalarına veya ilâhî takdire atfederek uğursuzluğun bâtıl olduğu elçilerin dilinden Kur'an'da anlatılır.³⁰ Bununla insanın kendi sorumluluğunu başkalarına atma psikolojik argümanlarının yanlışlığı bir anlamda dile getirilir. Hz. Âdem ve eşinin “رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا/Rabbimiz nefsimize zulmettik”³¹ ile Hz. Mûsâ ve Hz. Yûsuf'un “ظَلَمْتُ نَفْسِي/nefsime zulmettim”³² sözleri vardır. Âdem, Mûsa ve Yûnus gibi elçiler işledikleri hata veya günah (zelle)³³ sonrası “Nefsime zulmettim affet Rabbim!” demeleri ile kelâmî düşüncede nebi ve resûlün hata ve günah işlemesi, masumluluğu ile ilahî mesajın korunması “ismet”, “zelle” ve “ismetü'l-enbiyâ” vb. kavramları ile tartışılır. Bir beşer olarak nebi ve resûlün eleştiriye açık olması ve Kur'an'da onların küçük günah (zelle) işlediklerinin açıkça belirtilmesinin bazı kelâmcılara göre önemli bir hikmeti; insan olduklarının bir kanıtıdır.³⁴ Diğer bir yönüyle zelle hikmeti, hata yapmalarına rağmen elçilere inanılması, hatasını anlayan pişman olup tevbe eden insanlarla iletişimin iyi ve güzel bir şekilde kurulabilmesini anlatır.³⁵ Osman Karadeniz'in bu konuda “dünyevî işlerde nebi ve resûlün hatası ve yanılabilirliği onlar için bir eksiklik değil aksine insan olduklarının bir kanıtıdır. Hiç yanılmayan olsalardı belki bazı insanlar onları insanüstü yanılmaz, şaşmaz varlıklar olarak görecekti ve belki de tanrılaştıracaklardı”³⁶ öngörüsü, İslâm inancı ile akâid ve kelâm ilmi açısından önemli kabul edilebilir.

“Her insanın *عُنُقِهِ فِي طَائِرِهِ*/uğurunu/talih kuşunu boynuna doladık”³⁷ âyetini Mâtürîdî, mutlu ve mutsuzluk, rızkını ve yaşayışını boynuna astık yani kendi yapmasıyla olur şeklinde te'vil ederken Atay da “her insanın gidişini boynuna ilâştireceğiz” şeklinde Türkçe'ye çevirir.³⁸ Evrendeki fiziksel, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik yasaları görmezden gelen, sorumsuzca davranıp gerekli önlemleri almayan tevekkülsüz kişinin karşılaşacağı sıkıntı, acı, hastalık ve felâketlerin kendi ihmal ve kusurunun bir sonucu

²⁸ el-A'râf 7/130-131; en-Neml 27/45-47.

²⁹ Osman Oral, “Sorumluluk sürecinde kader teolojisi”. *Turkish Studies - Religion*, 17/3 (2022), 307.

³⁰ Yâsîn 36/19; eş-Şûra 42/30.

³¹ el-A'râf 7/23.

³² el-Enbiyâ 21/87; el-Kasas 28/16.

³³ **Zelle**; kişinin irâdî bir kastı olmadan yanlış veya işlediği hata, sorumlu şahsın kasıtsız işlediği dil sürçmesi ve ayağın kayması gibi hata ve küçük günah olarak tarif edilir (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/306). Kur'an'da zel/zülül kelimesi üç âyette kuldân sâdır olan zellenin şeytanın tahrikiyle gerçekleştiği günahı anlatır (el-Bakara 2/36, 209; Âl-i İmrân 3/155).

³⁴ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Müntekâ min ismeti'l-enbiyâ* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2013), 42-3; Râzî, *Mefâtîh*, 24/234; Osman Oral, *Nebilerde günah ve ismet sorunu* (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2023), 30-1.

³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/339, 439, 12/237-8; Sâbûnî, *el-Müntekâ*, 35; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Keşşâf* (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2016), 4/378.

³⁶ Osman Karadeniz, “Nübüvvet ve vahiy”, *Kelâm el kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 341.

³⁷ el-İsrâ 17/13.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/430, 8/240-1; Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 282.

olduğunu anlatır. Sebebi ise gaflet, nifâk, inkâr, şirk gibi zulüm amellerinden sonra kişinin pişman olmayıp halini ısrar ve inatla sürdürmesi aklını kullanmaması denilebilir. Mâtürîdî, nefesine zulmetme sürecinde akıl ve nefis mücadelesini şu şekilde anlatır:

“Allah insanı yaratırken dünya şehvetlerini ve lezzetlerini idrâk hikmetiyle ona bir nefis verdi. Bir de insana akıl verdi onunla işlerin akıbetini ve sonuçlarını düşünür, daha bir dikkatli olma ve iyice düşünme melekesi kazanır. Akıl bazen nefsi kendine çeker ve akıbet olarak beklediği karşılığı elde etmek için onu yanına alır. Bazen de nefis akli yanına çeker, dünyada şehvet duygularından lezzet alabileceği hususlarda akli yanında sürükler. Böylece nefesine zulmeder.”³⁹

Mâtürîdî bakış açısına göre aklın işlevsel olmadığı gaflet hallerinde nefse zulüm ameli gerçekleştiği düşünülebilir. Zulmü yapmak ya da zulme destek vermek Kur’an’da “Allah’a ve elçisine karşı harp”⁴⁰ ifadeleriyle dile getirilir. Teolojik anlamda harp, İslâm’ın hayat veren ilkelerine zıt olan; bozgunculuğa, fakirliğe, sefâlete ve sömürüye dolayısıyla haksızlıklara, ekonomik ve psikososyal çöküşe bilinçli ya da gaflet hallareyle ortak olmaktır. Kişinin sosyal hayata yönelik ilâhî hüküm, hikmet ve delilleri red, tekzip ve inkârla Allah’a, nebi ve resûle, muhkem vahiy bilgilerine karşı kibirlenmesi, reddetmesiyle kendi iç dünyası ile sosyal hayatta bozgunculuk çıkarmasıdır.⁴¹ Aklını iyi ve doğru yönde kullanmayıp helâke götürecek tarzda fert ve toplum hayatında amel yapan nefesine zulmeder. Hatasını kabul edip içsel pişmanlık sonrası özgür iradesiyle sâlih amel yapabileceği hoşgörülü, adâletli ortam ve yerlere hicret etmeleri Kur’an’da önerilir.⁴² Vaktini sâlih amelle değerlendirmemek hüsrânla geçirmek nefse zulüm olduğu gibi gerektiğinde hicreti terk ise nefse zulüm olur. “Nefsime zulmettim” itirafı ve tövbe, insanı kurtaran, arındıran hayata döndüren iradî bir edim olduğundan gerçeği araştıran, sorgulayan hakkı görebilir, hurafe inanç ve amelle kendini kandırmazsa nefesine de zulmetmemiş olur.⁴³ İnkâr, gaflet, nifâk, şiddet ve fisk inanç ve eylemlerini içeren zulmü yapan ve pişman olmadan yani kendini yenilemeden ve arınmadan kibir ve inatla işleyen öncelikle kendisine zarar verir ve nefesine zulmeder. Özetle “nefsine zâlim” ifadesi, Mâtürîdî ile Atay’a göre akıllı ve irade sahibi sorumlu insanın yaptığı zulüm kapsamındaki inanç ve ameliyle öncelikle kendisine zarar vermesini anlatmaktadır.

2. Muktesit

Kitap mirasçılarının dahil olduğu ikinci kategori; “مُقْتَصِدٌ/muktesit”⁴⁴ olmaktır. Bir yönüyle ifrat ve tefritten uzak dengeli ve tutarlı inanç ile amel işlemeyi, ilahî gazaba ve dalâlete saplanmadan sırat-ı müstakîm üzere saadetle yaşamayı ifade eder. Mâtürîdî, muktesit’i “sâlih amel ile seyyie ameli karıştırdıktan sonra yaptığı zenblerini itiraf ederek pişman olup tövbe edenler”⁴⁵ ya da “farz hükümleri eda edip gerisine karışmayanlar”

³⁹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 17/308.

⁴⁰ el-Bakara 2/279; el-Mâide 5/33.

⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 2/302, 4/210; Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Neseffî, *et-Teyssîr fi’t-tefsîr* (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2020), 2/788; Yazır, *Hak dini*, 1021.

⁴² en-Nisâ 4/97.

⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/478, 5/558.

⁴⁴ Fâtır 35/32.

⁴⁵ et-Tevbe 9/102.

şeklinde te'vil eder. Müminlerin “vasat ümmet”⁴⁶ olması, inanç ve amelinin ifrat ile tefrit gibi aşırılık değil itidalli olma özelliğini anlatır. Müstakîm ve muktesit'e “âdil ve hanîf ehli” diyen Mâtürîdî, sırat-ı müstakîm'i “eğriliği ve sapması olmadan varlığını sürdüren çelişkisiz apaçık, berrak, İslâm ve Kur'an yolu” şeklinde tanımlar. Muktesitlik, her zaman diliminde insanın iç âlemini korumada psikolojik güç ve motivasyonla salih amel yapma ve sıhhatli yaşama yolu sırat-ı müstakim üzere azmi ve sabrı istemektir.⁴⁷ Atay, Kur'an'da altı yerde geçen⁴⁸ muktesit (مُقْتَصِدٌ) kelimesini “orta yolu tutan, ölçülü, hidayet yolu”, vasat ümmeti⁴⁹ de “ortada bir millet” şeklinde tercüme eder.⁵⁰ Muktesit; adl, itidal, mal, imkân, yeteneklerini, ömrü ve vaktini boşa harcamayan, isrâf ve cimrilik etmeyen, tutumlu, hidayete yönelmiş, ifrat ve tefrit gibi iki aşırı uçtan uzak, maddî ve mânevî dengeyi kurabilen, istikrarlı bir şekilde orta yolu tutandır. İnanç ve amelde muktesit; mustakim yol üzere itidali gözetip mu'tedil, iş ve eylemlerinde sınırı aşmama, nefsin kontrol altında tutup dengeli ve yararlı eylem olan “sâlih amel” yapmayı ifade eder.⁵¹

Tablo 3: Kur'an'da Muktesit Kelimesi ile Yakın Anlamda Geçen Bazı Kelimeler

Bazı Kavramlar	Muhtemel Anlamı
Vasat (وَاسِطًا)	Adâlet üzere aşırılıklardan uzak, orta, mu'tedil
Kıst (قِسْطًا)	Söz, amel ve ölçüde âdillik, tartı ve düzen
Adl (عَدْلًا)	Hakkı tam vermek ve almak, ceza ve ödülde eşitlik
Kıvam (قَوَامًا)	Sağlamlaştırma, istikâmet, eşitlik, mu'tedil
İstakim-müstakim (اسْتَقَامًا)	Eşit, âdil, düzgünlük, dosdoğruluk
Vezn (وِزْنًا)	Ölçü, düzen, doğruluk, dürüstlük, âdillik
Kader (قَدْرًا)	Ölçü, mizan, denge, takdir, belirlenmişlik
İstevâ-müsavî (اسْتَوَىٰ)	Eşit, beraber, bir, denk, aynı

Muktesit karakterin ortak niteliği, sosyal hayatta tefrika, psikolojik fizyolojik şiddet gibi kendine ve çevresine zarar verici zulüm eylemlerinden uzak durabilmektir. Milliyet, cinsiyet, sosyal konum ve inanç farklılığına takılmayan insan hoşgörü içinde her eylemini ilahî rıza ve buyruklara uygun bir şekilde yaparsa dünya âhirette felâha vesile “sâlih amel” işlemiş olur. Dolayısıyla muktesit, üzerindeki nimet, imkân ve yetenekleri isrâf etmeden yerli yerinde iktisâdî, ahlâkî, sosyal hayatın ve ekolojik denge için harcıyandır.⁵² Ancak sâlih amel, kapte imanın (ilahî buyruklara gönülden güvenmenin) bir işaretidir.⁵³ Bu hikmetle amel ile iman arasında çift yönlü hareket eden iç içe bir etkileşim ağı olduğu tezi ileri sürülür.⁵⁴ Bununla muktesit amelin iradî, insanî yönü

⁴⁶ el-Bakara 2/143.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/22-3, 260, 4/272, 7/44, 427, 9/160, 11/58, 12, 41-2, 13/168.

⁴⁸ el-Mâide 5/66; et-Tevbe 9/42; en-Nahl 16/9; Lokmân 31/19, 32; Fâtır 35/32.

⁴⁹ el-Bakara 2/143.

⁵⁰ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 21,118, 411, 413, 437.

⁵¹ Süleyman b. Mukâtil, *Tefsîr-i kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 2003), 1/491; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/354, 7/345, 15/353-5; Râzî, *Mefâtih*, 12/50.

⁵² Öztürk, *Kur'an'ın temel kavramları*, 1/531.

⁵³ İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 319; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm terimleri sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 26-7.

⁵⁴ Hülya Alper, *İmanın psikolojik yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 147.

anlatılmaya çalışılır. Firavun, Nemrud, Hâmân ve Ebû Lehep gibi gazaba uğrayanlar ile dalâlete sapanan prototiplerin ameliyle değil hedefe ulaştıran Allah'ın nimet verdiği elçiler, doğru-dürüst davrananlar, şahitler; tanıklığı tüm risklere rağmen sabırla yerine getirenler ile sâlihlerin yolu sırat-ı müstakîm üzere bilinçli, kararlı, dengeli ve aşırılıktan uzak olanlara “muktesitler” denilebilir. Vasat, adâlet, kıst, istikâmet, kıvam, musâvî, vezn ve kader vb. kelimeleri muhtevasında muksesit; ilahî kanun ve buyruklara güvenen, âdil, kötülük ve seyyiatı işlemeyen, âyetleri (ilke, delil ve hikmetleri gücü nisbetinde hayatına uyarlamaya çalışarak) ketmetmeyen dünyasını âhiretini ihyâ ve inşâ yolunda sâlih amelle değerlendiren, emânete sahip çıkan ve istikâmet üzere olanlar,⁵⁵ şeklinde nitelenebilir. Yapılan iş, eylem, sağlam bir inanç ve takvâ ile sâlih amele dönüşür, takvâsız amelin de Allah katında hiçbir değeri olmaz.⁵⁶

“Hak dışı keyfi arzularınıza uyararak dinde تَغْلُوا/gulüv/aşırıya gitmeyin. Allah (yaratılış, kanun, buyruk ve ilkeleri) hakkında da yalnız gerçeği söyleyin dalâlete düşen kavmin nefsi isteklerine uymayın”⁵⁷ ifadelerini Mâtürîdî, söylem ve amelde muhkem âyetlerle belirlenmiş haddin geçilmemesi, ilahî buyrukların çiğnenmemesine “muktesitlik” özelliği olarak te’vil eder. Bu had, zarûrât-ı diniyye; muhkem itikadî ve amelî hükümler şeklindedir. Kalb, söz ve eylem olarak âdil, ihlâs ve takvâ üzere olan muktesitler Mâtürîdî’ye göre ilahî kural, ilke ve buyruklara boğun eğip teslim olan (ruku’), baş koyan (secde), ilahî mesajları gizlemeyen (ketm), tahrif etmeyen, şahitlikte nefsî arzulara takılmadan âdil davranan, yeryüzünde fesat çıkarmayanlar hanîf ehlidirler. Mâtürîdî, “hakkı ketmeden, yalanla aldatan muktesit niteliği değildir”, der.⁵⁸ Çünkü hidâyetten sapan herkes ilahî gazaba müstehak olur, gazaba uğrayan herkes de muktesit yol sırat-ı müstakîm’den ayrılmış “nefislerine zulmeden” konumuna düşer. Sonsuz merhamet, sevgi ve hikmet sahibi Allah sırat-ı müstakîm üzere sıhhatli, mutlu, huzurlu yaşamak isteyen kullarına merhamet eder gazap etmez. Nimet olarak verdiği ve lütfettiği iman ve İslâm yolunda ayaklarının kaymaması için azim, sabır, sebat ve metanet gücü de verir. Bu nusret kulun iradesi, isteği ve arzusuna bağlıdır. Hayır, bereket ve saadet anlamında “أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ/ashâbü'l-meymene” veya “أَصْحَابُ الْيَمِينِ/ ashâbü'l-yemîn” olarak da isimlendirilen muktesitler,⁵⁹ İslâm’a uygun inanç ve eylemleri sabırla yaptıklarından dolayı başarı ve saadetler içinde yaşarlar. Hüseyin Atay, ashâbü'l-meymene veya ashâbü'l-yemin’i kitabı yani “amel defterini kendisine sağından verilen kimse” şeklinde tercüme eder. Muktesitliğin ölçüsünü de şöyle açıklar:

“Ortadan gitmek; doğru, uygun ve münasip şekilde hareket etmektir. Hz. Muhammed, dinin hükümlerini sağa sola eğmeden, çok cimrice davranıp azaltmadan veya aşırıya gidip çoğaltmadan yapabileceğinin en azını veya en çoğunu değil ikisinin ortasını, münasip olanını yapılmasını öğütler. İşte muktesitlik dosdoğru yol bu iki uç ifrat ve tefritten kaçınmak ikisinin ortasını bulmaktır.”

⁵⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 589, 622, 848, 1103.

⁵⁶ el-Mâide 5/27; el-Hac 22/37.

⁵⁷ en-Nisâ 4/171; el-Mâide 5/77.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/24, 2/324, 4/272, 283, 5/234, 7/234.

⁵⁹ el-İsrâ 17/71; el-Vakıa 56/27, 38, 90, 91; el-Hâkka 69/19; el-Müddessir, 74/39; el-İnşikâk 84/7.

Muktesitliği iyi bir şekilde öğrenmek ve yaşamak için Kur'an'a başvurulmasını öngören Atay, Kur'an'ın olumluları ve olumsuzlukları, yapılacakları ve yapılmayacakları, emirleri ve nehiyleri, iyilikleri ve kötülükleri, güzellikleri ve çirkinlikleri, doğrulukları ve yanlışlıkları, dengeli, tutarlı, mantıklı, sebep ve netice bağlantısını, hükümlerini ilkeler halinde amele dönüştürülmesi için açıkladığı kanaatindedir.⁶⁰ Yapılan herhangi bir aktivite, düşünce veya uğraşın (yemek, içmek, cinsi aktivite, sevmek, sevinmek, üzülme, dinlenmek, gezmek, öğrenmek, kulluk, müzik, sanat, iyilik, doğruluk, çalışmak, üretmek ve ilim yapmak vs.) dengeli düzeyde yapılması (sırat-ı müstakîm) sıhhatli bir şekilde yaşamayı da sağlar. İnsana dünyadaki diğer canlılar, hatta meleklerden bile farklı özellikler olarak eleştirel akıl ve özgür iradesi sayesinde istediği şekilde karar verme ve istediği gibi davranabilme yetisi verilmesi, aldığı kararlardan ve yaptığından sorumlu kılınmasını gerektirdiği söylenebilir. Ashâbü'l-meymene veya ashâbü'l-yemîn diye tanımlanan⁶¹ bu gruptakiler, Allah ile yapılan anlaşma gereği cennete karşılık mecazî satın alma ve alışverişe⁶² sadakatleri, ilahî buyruklara güvenerek yaptıkları sâlih amellerin mükâfatını dünyada âhirette görmelerini sağlar. Mâtürîdî'ye göre akıllı insan kendi varlığının dirlik ve düzenine vesile olanla bunları bozan şeyleri maddî ve manevî imkânlarıyla bunları koruma yöntemlerini bilmek ve sıhhatli yaşamak için tedbir almakla yükümlüdür.⁶³ "Ashâbü'l-meymene", "ashâbü'l-yemîn", "sırat-ı müstakîm" ve "vasat" üzere olan "muktesit"; Mâtürîdî ile Atay'a göre akli, kalbi, nefsi ve uzuvlarını ifrat ve tefrit zararlı inanç ve amellerden uzaklaşan, sebeplere yapışarak tedbirle koruyan, üzerindeki nimet ve yetenekleri varlıkların sıhhatli ve düzgün yaşaması için şükür yolunda değerlendiren ve sabırla hayırlar yapan hanîf ehli kişiler olmalıdır.

3. Hayırda Yarış ve Öne Geçmek

Kitap mirasçılarının üçüncü inanç ve ameli kategorisi olan; "سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ/sâbîku'n bi'l-hayrât",⁶⁴ yarış halinde arka planında hakikî iman olan hayır; iyilik, güzellik, güzel ahlâkı da içeren "sâlih amel" yaparak vaktini hüsrânsız değerlendirmekle öne geçmektir. Mâtürîdî'ye göre sâbîku'l-hayrât'ın aslı "sâlihler birbiriyle hayırlarla yarıştıkları"⁶⁵ gibi her anı ve fırsatı değerlendirin "sâlih ameller yapın! Rabbin mağfireti için yarışıp öne geçin!"⁶⁶ demektir. Ömrünü, imkân, yetenek ve nimetleri iyi ve güzel bir şekilde değerlendirmek yolunda hayırlar yapmak ve sosyal ibadet olan sâlih amel işlemekle değerlendirmek, birlik ve vahdet içinde iyilik ve güzelliklerde yarışarak öne çıkmaktır.⁶⁷ Atay da "sâbîkun bi'l-hayrât" deyişini; "Allah'ın bildirisine göre iyiliklerde koşmak" ya da "iyi işlerde yarış edenler, o uğurda ileri geçerler" şeklinde tercüme eder.⁶⁸ Hayatı, birtakım kişi, otorite, odak ve mercilere tapınarak, onların istek ve arzularına göre değil;

⁶⁰ Hüseyin Atay, *İslâm'ın inanç esasları* (Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 2/99, 3/46.

⁶¹ el-İsrâ 17/71; el-Hâkka 69/19; el-İnşikâk 84/7; el-Beled 90/12-18.

⁶² et-Tevbe 9/111.

⁶³ Mâtürîdî, *Tevhid*, 208-9.

⁶⁴ Fâtır 35/32.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/114.

⁶⁶ el-Müminûn 23/51; el-Hadîd 57/21.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/269, 4/246.

⁶⁸ Atay, *Kur'an Türkçe çeviri*, 22, 115, 345, 437.

ilahî buyruklara ve ilkelere uymak suretiyle huşu' ve takvâ halleriyle insanca yaşamak beşerden insanlığa geçmektir. İlahî buyrukları yani doğal yaratılış sistemini inkâr edenler günah, haksızlık, zülüm, kavramları tahrifte ve haram yemede yarışırılar.⁶⁹ Dünyada ve âhirette ateş gibi musibet azabını hak ederler. Akıl ve iradesini hayrât, hasenât ve salihâtla kullananlar, şehvet, şöhret ve gaflet gibi hayırları engelleyen psikososyal hal ve unsurlardan uzak bir şekilde düzgün, duyarlı ve planlı hayat yaşarlar. Hayatı başarı ve mutluluklara çevirebilirler. Akıl, adâlet, fazilet ve herkesin arzuladığı faydalı şey olarak tanımlanan “hayır” kelimesi “sâlih amel”, “hasene”, “mal-mülk”, “birr” ve “ma'rûf” gibi kavramların anlamlarını da içerir, aklın ve vicdanın iyi, güzel gördüğü her türlü doğru, iyi, güzel tutum ve davranışı ifade eder.⁷⁰ Allah'ın razı olduğu hayra,⁷¹ iyi, doğru, yararlı ve güzel eyleme “sâlih amel” denilebilir. İlahî hüküm, ilke ve hikmetlere güvenerek hasenât, hayrât ve sâlih amel işleyenin Allah seyyiatlarını örter, büyük bir lütûf ve kurtuluş olarak cennetlere (huzurlu ve mutlu yaşam hallerine) koyar.⁷² Bunlar, “السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ/es-sâbikunes-sâbikûn/sâlih amel, ahlâk ve ödülde önde olanlar” ve “مُقَرَّبُونَ/mukarrebûn/Allah'a en yakın olanlar”⁷³ şeklinde nitelenirler. Atay, “es-sâbikûnes-sâbikûn” ifadesini “ileri geçenler ileri geçenlerdir” ifadesiyle tercüme eder.⁷⁴

“يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ/Yüsâriûne fi'l-hayrât; hayırlarda yarışan sâlihlerden olanlar”⁷⁵ sâbiku'l-hayrât kelimesiyle anlatılan bu gruptakiler iradeleri ve içten yaptıkları hayırları sebebiyle beşerden insan konumuna ulaşanlar “esfel-i sâfilin” seviyesine düşmemek “ahsen-i takvîm”de kalabilmek için çaba harcarlar. Mâtürîdî'ye göre yarış ve müsabakada birisini geçmek anlamında sâbiku'l-hayrât, yaptıkları hayırların arka planında hoşgörü, adâlet, insaf ve güzel ahlâk olan sâlih ameli yaparak öne çıkmayı anlatır. Allah'ı yani ilahî buyrukları, hikmetleri anar, araştırır, öğrenir, kalp ve uzuvla işlevsel hale getirmeye çalışırlar, hasenât, hayrât ve sâlihat yaparlar. Mâtürîdî, “her bir şeyi sâlih amel yapma fırsatı olarak değerlendiren muttakî, muhsin, hayırlı ve sâlih sâbiku'l-hayrât ehli, dünyada ve âhirette hüznün ve tasa çekmeden büyük bir fazilet ve rahmete kavuşurlar, yorgunluk ve bıkkınlık duymadan cennet gibi saadetli bir hayatı yaşamayı hak etmektedirler”⁷⁶ der.

Tablo 4: Müminûn Sûresi 57-61.Âyetlerinde Sâbiku'l-Hayrât'ın İnanç ve Amelleri

<i>Sâbiku'l-hayrât'ın nitelikleri</i>	<i>Amel yönünden kısa açıklımı</i>
Müşfikler	Rabbe karşı sevgi, huşu' ve hudu' ile amel
Rabbin âyetlerine iman	Rabbin âyet ve delillerine güvenerek amel
Rabbe şirk koşmamak	Rabbe şirk koşmadan sâlih ameli yapmak
Ata'	Rabbe dönüş bilinci ürperen kalple vermek

⁶⁹ el-Mâide 5/62.

⁷⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 365-6; Zemahşerî, *Keşşâf*, 5/588; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/266, 10/151-2.

⁷¹ el-Bakara 2/110, 215.

⁷² et-Tegabün 64/9.

⁷³ el-Vakia 56/10-11, 88.

⁷⁴ Atay, *Kur'an Türkçe çeviri*, 533.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/114.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/268, 9/319.

Müminûn sûresi 23/57-61.âyetlerinde “Sâbıku'l-hayrât”ın inanç ve amelleri; Rablerine haşyetten dolayı müşfik, sevgi, huşu' (endişe içinde alçak gönüllülükle içten amel) ve hudu' (kolaylık, güzellik ve yumuşaklıkla amel) ile şefkatli ve merhametli amel yapan “müşfikler”, “Rabbin âyetlerine iman eden” yani dünya hayatında huzurlu ve mutlu yaşama yolunda öneriler sunan İslâm'ın ilke, hikmet ve hükümlerine yürekten güvenenler, Rabbe şirk koşmadan Rabbe döneceği hesaplama şuuru ve ürperen kalp halleriyle ihtiyaç sahiplerine insanca yaşaması için “verenler” yani infâk edenler şeklinde özetlenir.

3.1. Rablerine Huşu' Duyan Müşfikler

Sâbıku'l-hayrâtın birincisi; “مُشْفِقُونَ/müşfikler”;⁷⁷ yani Rablerine duydukları hudu', huşu'; sevgi ve saygı ile endişe içinde merhametle amel edenlerdir. Mâtürîdî'ye göre müşfikler, rabbe dönme iman ve şuuruyla “kalpleri ürpererek” verenler ve sâlih amel işleyenler, hayırlarının kabul edilip edilmeme endişesi taşıyanlardır. Üzerindeki hayır, nimet, imkân ve yeteneklere şükretmeyi gafletten dolayı ihmâl etme endişesi ve ürperti içindedirler. Huşu' ile birlikte kullanılan “müşfik” kelimesine Mâtürîdî, “Allah'ın azabından endişe ettikleri ve ürperdikleri için O'nun sözünün önüne geçemezler. O'nun izni olmaksızın hiçbir eylemi yapamazlar, hiçbir şeyi emredip yasaklayamazlar” şeklinde anlam verir. Hanîf ehlinin âhirette müşfik olmasını da “işledikleri günahların yaptıkları kusurların görmezden gelindiği ve affedildiği kendilerine açıklanmadığından sürekli bir endişe halinde âhirette hesaplama ve amellerinin muhasebesi ile dünyada nefislerini hesaba çekenler” şeklinde te'vil eder. Başına gelecek akıbetten dünyada kibirlenmeden endişe duyanı “Allah âhirette endişeden emin kılar, müminler müşfik/endişe içinde olmazken zâlimler müşfik/endişe içinde⁷⁸ olurlar”, der.⁷⁹ Müşfikleri Atay, “Rablerine saygılarından titreyen, ürperen, ürken, çekinen, korkan, bilinçli saygılarından titreyen, bilinçli saygılı olanlar” şeklinde mânalandırır. Ona göre ilahî buyrukları saygı ve sevgi olan takvânın en bariz görüntüsü ve işlevi âdil olmakla ortaya çıkar.⁸⁰ Adâlet unsurunun öne çıkarılması Mu'tezile ve Hanefî-Mâtürîdî geleneği açısından önemli kabul edilebilir. Psikososyal açıdan müşfik; şefkat, arzu, korku ve ümit içinde eylemlerini merhametle yapandır. Müşfik kavramı Allah için kullanıldığında “Rahîm” ile aynı anlam alanındadır.⁸¹ Mâtürîdî'ye göre müşfiklik inançta huşu' haşyet; itaat, sevgi, sabır, şükür, ihlâs ve takvâ eylemleri şeklinde iken, davranışlarda ise ibâdet, iyilik, çalışma, saygı, hikmet, adâlet, merhamet, kötülüklerden uzaklaşmak ve güzel ahlâk eylemlerini içeren “sâlih amel” yapılması şeklinde tezahür eder. Bir yönüyle müşfik olmak, umarak ve korkarak Allah'a duâ ve ibadet etmek demektir.⁸² Ehline müşfik olmak “nefsinizi ve ehlinizi ateşten koruyun”⁸³ âyetindeki gibi kendisi ve ehlinin ateşe; sıkıntı, dert, tasa ve musibete

⁷⁷ el-Müminûn 23/57.

⁷⁸ eş-Şûra 42/22.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/273, 290, 13/182, 16/107.

⁸⁰ Atay, *Kur'an Türkçe çeviri*, 298, 323, 325, 344, 426, 484.

⁸¹ İsfahânî, *Müfredât*, 556.

⁸² Enbiyâ 21/90.

⁸³ et-Tahrîm 66/6.

düşmemesi için endişe etmek sorumluluk şuuru ile amel yapmayı da anlatır. Buna göre müşfik, Allah rızası, sevgisi ve bağışına nâil olmak için yaratılmışlara kol kanat geren her türlü tehlikelerden merhamet ve şefkatle koruyandır. Zorluklara ve nefsânî arzulara tahammül ile cennet gibi ortamlara ancak güçlükleri aşma ve arzulardan uzaklaşma süreçlerinde müşfik amellerle girilebilir. Dolayısıyla müşfik karakter, nefsinin azimle gemleyen ilahî buyrukları sabırla yerine getirmeye çalışan nitelikte bir karakter demektir. Mâtürîdî'ye göre arka planında ihlâs ve müşfik eylemleri içeren sâlih amel yapılması, Allah'a olan sevgi ve saygısından kalbi ürperen takvâ sahiplerine ağır gelmez.⁸⁴ Takvâ ve huşu' ehli olan müşfikler zulüm türü kötülük yaptığında amelinin boşa çıkacağını bilir. Kaygı tam da bu noktada ortaya çıkar. İnsanın teyakkuz halinde yaptığı amelinin akıyla sorgulamasını, kendine çeki düzen vermesini sağlar.⁸⁵ Müşfik olan takvâ sahipleri bollukta da darlıkta da ihtiyaç sahiplerine verirler, öfkelerini yener, gönülleri kırmaz, merhametli ve müşfiklerdir, Allah'ın hata ve günahları affettiği gibi hatalıyı affeder arınmalarına ve yeniden hayata tutunmalarına yardımcı olurlar.⁸⁶ Atay'a göre müşfik ile aynı anlam alanındaki olan huşu', hudu' ve hubb (içten, muhabbetle, sevgiyle amel) kelimeleri ibadet kelimesinin anlamı ve hikmeti açısından bir yönünü anlatır.⁸⁷

Mâtürîdî ve Atay'a göre rabbe huşu', hudu' ve hubb duyan *sâbıku'l-hayrat* müşfiklerin, hayırlarda yarışan, kardeşlik, sosyal barış ve hoşgörüyü sağlama yolunda amelinin "sâlih amel"e ve yaratılış hikmeti "ibadet"e dönüştüren dünya sınanmasını kazanma yolunda inanç ve karakterde öne geçen takvâ sahibi " الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارَ /seçilmiş hayırlılar",⁸⁸ "مُحْسِنُونَ/muhsinler"⁸⁹ ve "صَالِحُونَ/sâlihler"⁹⁰ olmalıdır.

3.2. Rabbin Âyetlerine Güvenmek

Sâbıku'l-hayrâtın ikinci grup inanç ve ameli; "بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ/Rabbin âyetlerine inanmak"⁹¹ yani sünnetullah denilen ilahî kanun ve hükümlere güvenmektir. Söz, akıl ve isbata dayalı "âyet" kelimesi ile hem tabii varlıklar hem de tarihte vuku bulmuş olaylar kastedilir. Mâtürîdî'ye göre Rabbin âyetlerine güvenmek Allah'a inanmaktır. Kişi Allah'ın âyetleri -ki onlar Allah'ın vahdaniyeti ve rubûbiyyetini bildiren kanıtlar, hikmetler ve bildirimlerdir- tasdîk ettiğinde kişi Allah'a inanır, güvenir tevekkül sahibi olur.⁹² Atay âyeti "Rablerinin ilkelerine inanırlar" şeklinde tercüme eder. Ona göre iman kelimesinin dil yönünden iki anlamından biri güvende olmak, güvenmek, korkusuz olmak, emniyete, emanete girmek, diğeri başkalarına güven vermek, onları emanete almak, korkusuz kılmak, tasdik etmek, sözlerini onaylamak, güvenilirliğini kabul etmektir. Allah'a inanmak, insana güven ve şahsiyet kazandırır. Çünkü bilir ki kâinatın yaratıcısı, sahibi

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/76.

⁸⁵ Sibel Kaya, "Kur'an'da havf ve reca' kavramlarına semantik bir yaklaşım", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2 (2021), 200.

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/133-135.

⁸⁷ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 7/44 vd; *İslâm'ı yeniden anlama* (Ankara: Atay Yayınları, 2015), 84.

⁸⁸ Sâd 38/47.

⁸⁹ Yûsuf 12/90; en-Nahl 16/128; el-Hac 22/37; ez-Zâriyât 51/15-16.

⁹⁰ el-Enbiyâ 21/105.

⁹¹ el-Müminûn 23/58.

⁹² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/39.

Allah'ın ilmi ve izni dışında hiç bir şey meydana gelmez. Kâinatın düzenini kanunlara bağlamış olduğu gibi insanın da zarar ve faydasını, bugününü ve yarınını kanunlara bağlamıştır. Allah'a karşı endişe ve titreme içinde olanlar Allah'ın âyetlerine güvenenlerdir. Allah insana gücünün üstünde bir şey yüklemeyi. Akıllı insanın “ya kabul olmuyorsa” diye hayır yapmaktan ve sâlih amel işlemekten vazgeçmemesi gerekir. Hakikî iman; kişinin hakka, hikmetlere ve âyetlere güvenmesidir. Gönlün sükunu ve güvenmesi ona inanması diyen Atay'a göre temelinde ilim, felsefe ve ahlâk bulunan iman güvenilir, olumlu, yararlı ve iş gören bir iman olur. Bunlar olmadan ilim dışı, güvenilmez ve sahte bir imana dönüşür. Allah'a inanan ve sığınan kendine güvenir, görünmez felâketten ve yabancı, zararlı şeylerden korunur, Allah'a iç dünyasını, maneviyatını teslim etmekle manevi güç ve kuvvet kazanır.⁹³ Evrendeki akılları hayrette bırakan âyetler, deliller akla yönelik apaçık burhanlardır. Allah'ın âyetlerine iman güven ağacının meyveleri güzel, iyi söz, takvâ, huşu, yakarış ve tevazu gibi psikososyal amellerdir.⁹⁴ Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, “Rabbimiz! Gerçeği gördük ve işittik. Artık bizi dünyaya döndür ki salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız dedikleri vakit bir görsen”⁹⁵ âyetini te'vil ederken Mâtürîdî “dünyada kendilerine verilen zamanı hüsrânla sonuçlandıranların hali ibret levhasıdır”, der. Allah kendisine güvenenlere; hikmetlerle dolu dünya sınavında rızası ve mağfireti niyetiyle salih amel işleyerek “Rabbin mağfiretine erişmek için yarışılmasını”⁹⁶ önerir. Mâtürîdî'ye göre bu ifade “Rabbin mağfiretine ulaşabilmek için birbirinizle hayır işlerinde yarışın, mal toplamaya ve çocuklarınızı çoğaltmaya mal ve evlatlarla övünme yarışına değil!”⁹⁷ Rabbinizden bağışlanmanızı gerektiren salih amellerinizle ecelinizi geçmeye çalışın eceliniz salih amelinizi geçmesin” demek de olabilir. İnkârcılar dünyada mal toplamak (kenz), servet ve evlat çokluğuyla (tekâsür) övünerek (tefâhür) yarışır. Müminlere “Siz de Allah'ın mağfiretine nâil olmak ve cennetine erişebilmek için yarışın” denilir. Bu hikmet Kur'an'da “erkek ve kadın olsun kim inanarak (sünnetullah'a ve ilahî hikmetlere güvenerek) sâlih amel işleyene tayyibe (güzellikler ve saadetler) içinde güzel bir hayat yaşatacağız ve yaptığı amelinden daha güzeliyle karşılık vereceğiz”⁹⁸ ilkesiyle anlatılır. Allah'a güvenerek sâlih amel işleyenler “yaratıkların en hayırlısı”⁹⁹ hidayet ve hayırlarda nimetlenmiş olarak nitelendirilirler.¹⁰⁰ Dünyada asıl yapılacak şey her türlü iyilik ve güzellikleri bünyesinde toplayan salih ameli yarışır eda ve tavırla işlemek için fırsat kollamak ve kazananlardan olmaktır.¹⁰¹ Sınanma dünyasında her bir yaratılışın hikmetlerle dolu sabır ve şükür temelinde olabilirliğini savunan Mâtürîdî, Hz. Muhammed'den sonra bir daha elçi gelmeyecek olması insanlara kıyamete kadar hiç değişmeyecek ilahî mesajları delilleri

⁹³ Atay, *İnanç esasları*, 82; *Kur'an'a göre araştırmalar*, 2/15, 45, 3/108, 5/82; *Kur'an Türkçe çeviri*, 344.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtih*, 19/119 vd.

⁹⁵ es-Secde 32/12.

⁹⁶ el-Hadid 57/21.

⁹⁷ Sebe 34/37; el-Hadîd, 57/20; el-Meâric 70/17-18.

⁹⁸ en-Nahl 16/97.

⁹⁹ el-Beyyine 98/7.

¹⁰⁰ Sebe 34/37.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/246, 14/361.

içeren zikir; Rabbin âyetlerini hatırlatıcı bir kitap (kâinat veya Kur'an'ın âyetleri) nuzûlü¹⁰² hikmetiyle olduğu tezini ileri sürer. Buna göre Kur'an'daki (veya kâinattaki) âyetler anlaşılıp çağlara aktarılabilirdiği takdirde fert ve toplumda itikadî sapmalar dalâlete düşmeler teşhis edilebilecek, böylece Kur'an/Rabbin âyetlerine güvenenlere kıyamete kadar bir nebi ve resûl gibi risâlet ve nübüvvet görevini yapabilecektir.¹⁰³ İnsan Rabbin âyetlerini okudukça hatırlar, âyet ve delilleri anlar, anladıkça yaptığı doğru ve dürüst işlerde maddî ve manevî güveni artar şahsiyet kazanır, kendi varlığı ve benliğini bulur.¹⁰⁴

Mâtürîdî ile Atay'a göre sâbıku'l-hayrât'ın önemli bir niteliği rabbin âyetlerine hikmet, hüküm ve delillere güvenerek yarışircasına sâlih amele dönüştürebilmektir. Böylece aklî ve bedenî melekelerini geliştirici nitelik ve karakter kazanılabilir. Sâbıku'l-hayrât ehli, hakikî iman temelinde sâlih amel işledikleri için de "yaratıkların en hayırlısı"¹⁰⁵ olabilirler.

3.3. Rabbe Şirk Koşmamak

Sâbıku'l-hayrât'ın üçüncü inanç ve amel türü; "لَا يُشْرِكُونَ/Rabbe şirk koşmayanlar"¹⁰⁶ yani sosyal hayatta inkâr, şiddet, tefrika, fuhşiyât, seyyiat ve fesatlık gibi münker inanç ve amelleri yapmamak suretiyle ilahî doğal yaratılışı bozmamaktır.¹⁰⁷ Mâtürîdî'ye göre kişi şirk zulmüyle onur ve şahsiyetini yok eder, bünyesinde akıl ve irade ile mükemmel bir şekilde donatılan yaratılış sistemini aşağılamak suretiyle öncelikle nefesine büyük bir zulüm yapmış olur.¹⁰⁸ İbadette riyâ, şirk olduğu gibi Allah'tan başkasını Allah'a vasıta yapmak puta, aracıya tapmak da şirktir diyen Atay'a göre zerre kadar şirk ve Allah'a ortaklık, dağlar kadar nüsük ve ameli bir anda eritir, berhava eder ve toz dumana karıştırır. Şirksiz yapılan zerre kadar amel ve ibadet insanı kurtarır. Fakat zerre kadar şirk insanı helâk eder.¹⁰⁹ Dolayısıyla müşrik, Allah'a inanmakla birlikte ilahî kanunları, hikmetleri hafife alıp reddeden tefrika çıkararak kalp, söz ve amel olarak hayatın akışını, vahdeti, eşitliği, adâleti ve birliği bozandır. İslâm ve iman, toplumsal açıdan düzen, ahenk, tutarlılık, barış, huzur ve birliği yansıtırken şirk ise ilkesizlik ve bunun doğal sonucu tefrika, sosyal parçalanma, savaş, çelişki, aykırılık ve şaşkınlığı temsil eder.¹¹⁰ Buna göre şirke, ilahî yaratılışı ve düzeni beğenmeme, kalp, söz ve amel olarak birliğin ve düzenin bozulması için tefrika, fesat çıkarma birlik ve bütünlüğe yönelik ilahî kanunları küçümseme ve reddetme denilebilir. Kelâmcılar Allah inancını "Allah'ı selbî/olumsuzluk ve subûfî sıfatlarda kendisine lâyük şekilde vâhid/bir ve ortaktan münezze ahad olarak bilme ve ikrâr etme" şeklinde tarif ederler.¹¹¹ Buradaki "ikrâr etme", âile ve sosyal hayatta şirk/ortak koşulmadan İslâm'a uygun hayırlar yani sâlih ameller yapılması şeklinde

¹⁰² el-Hicr 15/9.

¹⁰³ el Mâtürîdî, *Tevhid*, 308; *Te'vilât*, 3/356, 17/282.

¹⁰⁴ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 2/46-7.

¹⁰⁵ el-Beyyine 98/7.

¹⁰⁶ el-Müminûn 23/59.

¹⁰⁷ Celal Türer, "Tevhid ve bir insanlık". *Hiz. Peygamber tevhid ve vahdet* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 97.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/40, 11/229.

¹⁰⁹ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 4/148, 5/225.

¹¹⁰ Türer, "Tevhid ve bir insanlık", 97.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Tevhid*, 69; *Te'vilât*, 17/377-8; Abdülcebbar, *Şerh*, 1/208.

düşünülebilir. Kur'ân'da şirk, büyük bir zulüm olarak vasedilir.¹¹² Gökler çatlayacak, yer tam ortasından yarılacak, dağlar parçalanacak gibi olaylarla örneklendirilir.¹¹³ Müşrik kişi için de gökten hızla düşüp parçalanana kuşların yemek için yarıştığı yahut rüzgârın uzak ıssız bir yere sürüklediği değersiz nesnelere farksız gibi benzetmeler yapılır.¹¹⁴ Bunlar şirk inanç ve amelleri ile bireyin kalbi yetilerini işlevsiz kılması, uzuvlarını veya bedenini ölü gibi duyarsızlığı, şirk türü amellerin insana verdiği zararın akıl, his ve duygularla idrâke yönelik olmalıdır. Şiddet, tefrika, fesatlık gibi münker suî ameli içeren 'şirk amelleri iptal eder'¹¹⁵ denilir. Müşrik birey ve toplumların nitelikleri, eylemleri, akıbetleri çeşitli kısır ve olaylarla ayrıntılı bir şekilde Kur'ân'da anlatılır. Fert ve sosyal hayatta huzur ve mutluluğa engel şirk türü eylemleri yapmaktan insanların uzaklaşması istenir. Örneğin Hz. Âdem ve eşi, sâlih çocuk isteğinde bulunurlar, şükredeceklerine dair söz verirler. Sâlih çocuk olunca da (Âdemoğulları) Allah'a ortak koşarlar.¹¹⁶ Hz. Nûh müşrik oğlunun kurtarılması için Hz. İbrahim de müşrik babasının affedilmesi için dua eder. Bu tür ameller ilahî ikaza uğrar.¹¹⁷ Allah anne babanın sözünü dinlemeyi çocuklarına emreder, fakat şirk türü isteklerine uymayı yasaklar.¹¹⁸ Kanaatimizce bu tür ilahî buyruk ve öneriler insanın dünya sınavını başarıyla kazanmasını kalp, söz ve eylem olarak şirk amellerini işlemeyen mutlu ve huzurlu yaşamaya yöneliktir. Ehl-i Kitap yani Yahudi ve Hristiyan inancına mensup biriyle evlilik yapılabilirken "zinakâr" ve iman etmedikçe "müşrikle" evlenmek yasaklanır.¹¹⁹ İffet, sosyal vahdet, birlik, bütünlük ve ünsiyet gibi ilahî hikmetleri hafife alan veya reddeden tefrika karakterli zinakâr veya müşrikle evliliğin "sukûnet, meveddet ve rahmete"¹²⁰ dönüşmemesi denilebilir. Bu tür karakter ateşe; sıkıntı, musibet, stres, meşakkat, psikolojik, fizyolojik hastalık ve şiddeti kapsayan zulümlere yönelebilir. Nefsini ve çevresini ateşe ve azaba atmakta beis görmez. Meyil, sevgi, değer ve inancı eşi, âilesiyle biz bilinci oluşturup saadetle yaşamak değil atalarının kültüründen gelen tefrika, ayrıştırıcı, sömürücü, şiddeti içeren zulümleri taklidi, benlik ve nefisî arzularıyla hem kendine hem de başkalarına zulmetmektir. İlahî hikmetler âile birlikteliğini cennet gibi bir hayata, mağfirete benliği bırakıp biz bilinci ile saadetlerle yaşamaya yönlendirir.¹²¹ Yalan, iffetsizlik ve aldatmayı içeren zina'nın bir nevi Allah'a şirk gibi tek eşe şirk koşmak olacağını, bunun da Allah'a şirk koşmaya yol açacağı tehlikesi taşıdığını sonuç olarak haddi aşan cinsi münasebet negatif bir enerjiye yol açması hikmetiyle yasaklanmıştır.¹²²

Tablo 5: Mâtürîdî'ye Göre Şirk Çeşitleri

¹¹² Lokmân 31/13.

¹¹³ Meryem 19/90.

¹¹⁴ el-Hac 22/31.

¹¹⁵ el-Bakara 2/262-264; el-Mâide 5/5; el-A'râf 7/147; ez-Zümer 39/65; Muhammed 47/33.

¹¹⁶ el-A'râf 7/190.

¹¹⁷ Hûd 11/46-47; Meryem 19/47; eş-Şuarâ 26/86.

¹¹⁸ Lokmân 31/15; el-Mücâdele 58/22.

¹¹⁹ el-Bakara 2/221; en-Nûr 24/3.

¹²⁰ er-Rûm 30/21.

¹²¹ el-Bakara 2/221.

¹²² Gazi Özdemir, *İslâm'a son da'vet Kur'an* (İstanbul: Şira Yayınları, 2023), 595; Osman Oral, *Âile'de tevhidî hikmetler* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2023), 20.

<i>Şirk Kısımları</i>	<i>Kısa Açılımı</i>
İbadet ve kulluk	İbadet ve kullukta Allah dışı varlıklara yönelme
Yaratma	Mutlak yaratmanın sadece Allah'a âitliğini reddetme
Hükümrânlık	Rablık, ilahlık ve hükümrânlığında Allah'a eş koşma
Hâkimiyet	Yer ve göklerin hâkimiyetinin Allah oluşunu inkâr

İnanç, söz ve davranış olarak İslâm'ı gereği gibi takdir edemeyen bir karakter, mahlûkların görüşünü ilahî bilgi zanneder, aklını düzgünce kullanmaz hurafelere ve nefesine (şeytanî içgüdü, kötü arzu ve dürtülerine) itaat eder.¹²³ Din sandığı aşırı heveslerine uyar,¹²⁴ ar, namus ve hayâ duygusundan uzak iffetsiz yaşar. Böylece müşrikler yaratılış itibariyle değil yaptıkları kötü amelleriyle نَجَس/necis olurlar.¹²⁵ Aklın kontrolünde bu tür zararlı amellerden her konumda uzaklaşılmasını öneren Mâtürîdî, sosyal hayatta şirke düşülmemesi için Allah "Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa sâlih amel işlesin ve Rabbine ibadette şirk koşmasın!"¹²⁶ ikazını yapmaktadır der. "Kesinlikle rabbimize hiç kimseyi şirk koşmayacağız" diyen ibadet, yaratma, hükümrânlık ve hakimiyet şirki gibi tüm şirk çeşitlerinden uzak olduğunu ifade eder.¹²⁷ Atay da zinâ gibi sosyal şirk ve münker eylemleri alkışlayanın ve övenin zulme meylettği için¹²⁸ aynı günahı yüklenebileceği cezasını çekebileceği kanaatindedir.¹²⁹ Çünkü insan kendisine ve çevresine duyarlı olmak, ilahî yaratılış düzeni ve işleyişini bozmadan şirk hallerine düşmeden huzurlu ve mutlu yaşamak durumundadır.¹³⁰ Özetle Mâtürîdî ile Atay'a göre sâbıkul-hayrât'ın önemli bir niteliği; inanç, söz ve amel olarak sosyal hayatta şiddet, tefrika, fuşşiyât, seyyiat ve fesatlık gibi münker ve sû-i ameli içeren şirk amellerinden uzaklaşan yapıp ettiklerinin sorgulanacağı hesaplaşma şuuru ve kalp ürpermesi takvâ halleriyle "veren" hanîf ehli olmaları denilebilir.

3.4. Sorumluluk Şuuru ve Kalp Ürpermesiyle Verenler

Sâbıkul-hayrât'ın dördüncü inanç ve amel türü; "Rabbe döneceği ürperen kalple يُؤْتُونَ/vermektir".¹³¹ Atay âyeti "Rablerine dönecekleri için vermeleri gerekeni gönülleri yürekleri ürpererek verenler" şeklinde tercüme eder.¹³² Bu ihtiyaç fazlası mal ve kazançlarını vermek yani infâk, sadaka, zekât ve karz-ı hasen gibi nüsükleri yapmak ya da adâlet dağıtmak gibi kişinin sorumlu olduğu maddî manevî haklarını hayır yolunda vermek de olabilir.¹³³ "Rabbe dönmek" ifadesi kulun yaptığı hata ve günahlardan pişman olup tövbe istiğfar ile hayata yeniden tutunma yaşama bilinci olabileceği gibi ruhun

¹²³ el-Bakara 2/165; ez-Zümer 39/3.

¹²⁴ el-En'âm 6/56; er-Rûm 30/29; el-Câsiye 45/18.

¹²⁵ et-Tevbe 9/28.

¹²⁶ Kehf 18/110.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Tevhid*, 551; *Te'vilât*, 3/185, 9/373, 11/228-1, 16/156.

¹²⁸ Hûd 11/113.

¹²⁹ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 3/28, 6/137.

¹³⁰ Osman Selim, *Şirk ve iman* (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2021), 18-9.

¹³¹ el-Müminûn 23/60.

¹³² Atay, *Kur'an Türkçe çeviri*, 176, 345.

¹³³ İsfahânî, *Müfredât*, 63; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/17 vd; Muhammed Esed, *Kur'an mesajı* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), 843.

Allah'a dönmesi ölüm de olabileceği te'vilini yapan Mâtürîdî âyeti, hangi halde nasıl Rabbe döneceği iman ve inkâr ile mi, isyan ve itaat ile mi, said mi yoksa şaki mi diye endişe ürperti içinde olmak, günah işleyen azap endişesi gibi amel işleyen kabul olmama endişesi şeklinde te'vil eder. Bu endişe içindeki kalp ilahî huzurdaki hesaplaşmayı basîret ve firâsetle görür, sorumluluk bilinciyle bugünü huzurlu ve mutlu yaşar, yarına da hazırlık yapar.¹³⁴ Çünkü vecilet/وَجَلَّتْ/ürperen kalp,¹³⁵ hamd ve şükür endişesi taşıyan hassas takvâlî kalptir. Rabbe döneceği şuurundan dolayı kalbi ürpererek Allah için gönülden ihlâsla verir. Allah'ın rahmet, lütuf ve merhametini ummada endişe ile titrer, içi tertemiz doğal kalp halleriyle yaşar.¹³⁶ Atay ise, kalbin aklın kontrolünde olmasını savunur. Kur'an'da "yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki orada olanları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun"¹³⁷ denilmesi gibi kalp aklın kontrolüne verilir. Akıl kalbin (gönlün) kontrolüne verilmez. Eğer akıl kalbin ve duyguların kontrolünde kalırsa kalp insanı yanıltır, akli kör eden duygular kalbe yanlış kararlar aldırır, insan yanlışını bulamaz, her zaman bir hava içinde olur, kalp sübjektif çalışır. Ama akıl objektif çalışır ve kendi yanlışını bulabilir, kendisini arındırıp düzeltebilir. Bunun için İslâm akla dayanır, güvenir, onun her zaman sağlıklı çalışması için gereken maddî ve manevî ihtiyaçları sağlamayı zorunlu ve farz kılar. Atay'a göre insanın her şeyden amansızca korkması yerine Allah'a saygı duyması, sevmesi ve gösterdiği sınırları aşmamaya biraz titizliliği onu kurtarır, dünya ve sonraki yaşamını huzur içinde geçirmesini garantiler.¹³⁸

Ürperen kalp haliyle vermenin bir çeşidi olan karz-ı hasen; karşılığında Allah'ın kat kat vereceği ihtiyaç sahiplerine verilen mecazen "Allah'a güzel bir şekilde verilen borç"¹³⁹ şeklinde mânalandırılır. Bir yönüyle karz-ı hasen, zekât, sadaka ve infâk gibi ihtiyaç fazlası nimeti, malı ve serveti ihtiyaç içindekilere vermeyi nefsi, malı ve kazancı arındırmayı kapsar. Zenginlik kazancında gariban, yoksul, evi barkı olmayan sokakta kalan kimsesizlerin hakları vardır.¹⁴⁰ Zekât, sadaka, infâk ve karz-ı hasen gibi malî nüsükleri vermek suretiyle sâlih amel yapmakta yarışanlar ve başarı, huzur ve mutluluk konusunda da en önde olurlar, hayırlı işleri koşarak vakit geçirmeden yapmaya çalışırlar. Allah'ın kitabını okuyanlar, salâtı ikâme eder, kazandıkları rızıktan gizli açık harcayanlar kârlı bir ticaret umarlar.¹⁴¹ Atay ise Fâtır sûresi 29. âyeti "*doğrusu kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve açıkça verenler, tükenmeyecek bir kazanç umarlar*" şeklinde tercüme eder.¹⁴² İhtiyaç fazlasının verilmesi¹⁴³ kolay olanın ihtiyaç sahiplerinin yaşamsal ihtiyaçları için infâk etmesi demektir.¹⁴⁴

¹³⁴ el-Haşr 59/18.

¹³⁵ el-Enfâl 8/2; el-Hac 22/35.

¹³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/170-1, 10/40.

¹³⁷ el-Hac 22/46.

¹³⁸ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 4/155, 5/144; *İslâm'ı yeniden anlama*, 39.

¹³⁹ el-Bakara 2/245; el-Mâide 5/12; el-Hadîd 57/11, 18; et-Tegâbün 64/17; el-Müzzemmil 73/20.

¹⁴⁰ el-İsrâ 17/26; ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/25.

¹⁴¹ el-Kasas 28/20; Fâtır 35/29; Yâsîn 36/20; el-Cuma 62/9.

¹⁴² Atay, *Kur'an Türkçe çeviri*, 436.

¹⁴³ el-Bakara 2/219.

¹⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/23.

Tablo 6: Kur'an'da Verme Anlamında Geçen Bazı Kavram ve Deyişler

<i>Kavram ve deyişler</i>	<i>Kısa Açılımı</i>
Sadaka (صَدَقَةٌ)	İhtiyaç sahiplerine gönüllü mal verme
Zekât (زَكَاةٌ)	Malı ve nefsi tezkiye, arındırma, mal verme
Atu'z-zekât (أَتُوا الزَّكَاةَ)	Zekât verme, ihtiyaç sahiplerine mal verme
Atu'l-mal (آتَى الْمَالَ)	Mal verme, ihtiyaç sahiplerine infâk etme
Yunfikune emvâl (يُنْفِقُ مَالَهُ)	Malını infak eden, dağıtan, veren
Cahidu bi emvâl (جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ)	Mallarla cihad etmek, infâk etmek, vermek
Karz-ı hasen (قَرْضٌ حَسَنٌ)	İhtiyaç ve üretim için karşılıksız borç verme
Muddu bi mâlin (مُدُّ بِمَالٍ)	Mal ile yardım ve destek verme
İnfâk (إِنْفَاقٌ)	Malı ihtiyaç sahiplerine dağıtma, verme
Enfaka min hayrin (أَنْفَقَ مِنْ خَيْرٍ)	Hayırdan mal ve servetten infâk etme, verme
Kerim (كَرِيمٌ)	Cömertlik, malı verme, ikrâm etme
Fidye (فِدْيَةٌ)	Kefaret yada kurtuluş yardım için malı verme
Tebсутa külle'l-best (تَبَسُّطًا كُلَّ الْبَسِطِ)	Malı her yere yayma savurganlıkla dağıtma
Îsâr (إِيْثَارٌ)	Kendisi muhtaçken bir başkasına malı verme

Atay'a göre ihtiyaç fazlasını Bakara 2/215. ve Tevbe sûresi 60.âyette belirtilen yerlere usûlünce vermek psikososyal bir ilke olmalıdır. Kişi helâl kazanç elde ettiği halde haram yiyip içebilir. Sözelimi fakirin hakkı olan zekâtı vermezse kazancına haram karıştırmış, başkasının hakkını yemiş olacağı için haram yemiş başkasının hakkını vermediği için mal, mülk, kazancına hıyanet etmiş olur. Zekât topluma yönelik farz bir nüsük olduğundan onu vermeyen biri, toplum suçu işlemiş ve insanların hakkına tecavüz ederek büyük günah işlemiş dolayısıyla Allah'ın toplum için koyduğu dayanışma, yardımlaşma ilahî yaratılış kanununa isyan etmiş olur.¹⁴⁵ Verme, yardımlaşma bilinci birliği ve kardeşliği sağlar. Sen-ben anlayışı hâkimse sosyal hayat yaşanmaz olur. Evrendeki dayanışma gerçeğinin fark edilmesi biz/vahdet bilincinin temelini oluşturur.¹⁴⁶ "Rabbe döneceği ürperen endişeli kalple vermek"¹⁴⁷ takvâ ile yapılan amelin zayi olmayacağını anlatır. Maraz, galiz, zeyğ, gâfil, taş, kılıflı, örtülü, perdeli, kör, kilitli, mühürlü kalp ve amelleri ile selim, münib, temiz, ürperen ve mutmain kalp hal ve amellerini Allah sınırsız hidayeti, rahmeti ve merhameti gereği sınama hikmetiyle akıllara sunduğunu söyleyen Mâtürîdî'ye göre Allah'ın râzı olduğu kalp halleri; bağı, tefrika ve şirkten uzak ihlâs ve takvâ üzere ürperen kalp amelleridir. Allah'a dönme hesap verebilme şuuru ve ürperen kalp halleriyle kişi, dünyanın faniliğini ve sınanmak için kendisine mal, mülk, servet ve evlatlar gibi her tür nimetin emanet verildiğini anlar, sürekli kalacağı âhîret yurdu için yaratıldığını kavrar, âhîretini inşa ve ihya etmeyi birinci hedef koyar. İlahî huzurdaki hesaplaşmayı basîret ve firâsetle görür, sorumluluk bilinciyle bugünü huzurlu ve mutlu yaşar, yarına da hazırlık yapar.¹⁴⁸ Fânî malı, yetenek ve imkânlarını, eş ve çocuklarını ebediyete dönüştürmek için yarışır.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 3/22, 49; *İslâm'ı yeniden anlama*, 33.

¹⁴⁶ M. Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki biz* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), 5 vd.

¹⁴⁷ el-Müminûn 23/60.

¹⁴⁸ el-Haşr 59/18.

¹⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/145, 207-9, 2/24, 10/309, 11/232-3.

Tablo 7: Kur'an'daki Bazı Kalp Hallerinin Hüseyin Atay'a Göre Türkçe Çevirisi

<i>Kalp Halleri</i>	<i>Hüseyin Atay'ın Türkçe Çevirisi</i>
Vecilet (وَجَلَّتْ)	Ürperen yürek, ürperen gönül, titreyen kalp
Tahere (طَهَّرَ)	Arı, duru gönül
Münib (مُنِيبٌ)	Pişman bir gönül
Mutmaîn (مُطْمَئِنٌّ)	Yatışmış gönül
Sekîne (سَكِينَةٌ)	Güven duyan gönül
Selim (سَلِيمٌ)	Allah'a doğru esen gönül, doğal kalp
Galiz (غَلِيظٌ)	Katı ve kaba yürekli
Maraz (مَرَضٌ)	Hastalıklı gönül, bozuk kalp
Kasve (قَسْوٌ)	Katı gönül
Zeğy (زَيْغٌ)	İçinde eğrilik bulunan gönül
A'ma (أَعْمَى)	Düşünmeyen kör gönül
Şedid (شَدِيدٌ)	Katı gönül
Ekinne (أَكِنَّةٌ)	Kapalı gönül
Hicare (حِجَارٌ)	Taş, kaskatı kalp
Gâfil (غَافِلٌ)	Gönlü dalgın, işinde aşırı giderek havasına giren
Gulf (غُلْفٌ)	Kınlı (kılıflı, örtülü) gönül
Hatem (حَتَمٌ)	Mühürlü kalp

Ürperen kalp ve Allah'a döneceği her şeyin hesabının vereceği bilinç ve şuuruyla ilim için okullar açmanın karanlıklardan aydınlığa ulaştıran yollar olduğunu söyleyen Atay'a göre Allah yolunda cehâleti gidermek, sünnetullah'a uygun varlıkların ihtiyaçları için üretim yapmak, helâlinden kazanmak asıl cihad ibadeti olur.¹⁵⁰ Her tür kalp halleriyle inanç ve ameli yapacak kapasite ve yetenek ile donatılan insanın aklını kullanarak nefesine hayırlar yapmasından başka yol kalmaz. Mâlikü'l-Mülk Allah tasavvuru ile amelinin karşılığını göreceği her şeyi bilen Allah'ın adâleti ve kudretini hisseden sâbîkû'l-hayrat ehli, mîzân ve hesaplaşmayı basîret (kalp gözü) ve firâsetle (akıl gözü) görür, daha ölmeden Allah'la karşılaşmadan nefisini dünyada hesaba çeker, takvâ ile duyarlı ve planlı bir hayat yaşar. Evrendeki dayanışma gerçeğinin fark eden sâlihler biz/vahdet bilinci ile hareket ederler, fert ve toplum hayatında iyilik ve güzellikleri kendileri (hasenât) ve başkaları için (salihât) yaparlar nefisine ve çevresine zararlı her tür münkerden uzaklaşır çevrelerine de güzel bir örnek (üsve-i hasene) olurlar. Sâlihler Allah'a ve âhiret gününe inanır, iyiliği teşvik eder kötülükten sakındırır (emir bil ma'ruf, nehiy ani'l-münker) ve hayır işlerde birbirleriyle yarışır.¹⁵¹ Sâlih amel işleyen "İnananlar, Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Sâbîiler" için inanç ayırımı olmaksızın Allah katında mükafat vardır, korkuya uğramazlar mahzun da olmazlar.¹⁵² Faziletli ve önde olan takvâ sahipleri sâlih amel işlerler, ırk, inanç, cinsiyet, konum vb. ayırımı olmaksızın mükafat olarak önde olurlar.¹⁵³ Yaptıkları hayırlı; hasenât ve sâlih amelleriyle sosyal hayatı canlı tutan

¹⁵⁰ Atay, *Kur'an'a göre araştırmalar*, 3/34, 6/27, 7/44; *İslâm'ı yeniden anlama*, 84.

¹⁵¹ Âl-i İmrân 3/114.

¹⁵² el-Bakara 2/62; en-Nisâ 4/173; el-Mâide 5/69.

¹⁵³ el-Bakara 2/3; el-Mâide 5/93; el-Hucurât 49/10.

muhsinler, hayırlılar ve sâlihler, tefrikâ, kibir, inkâr, nifâk, şirk vb. gibi “nefse zulmeden” tavır, hal ve amellerden uzak dururlar.¹⁵⁴

Kur’an’da sâbıku’l-hayrât’ın inanç ve amelinin, takat üstü değil aksine akıl, irade, azim, sabırla kolaylıkla yapılabilecek güç, liyakat ve yetenekte olduğu açıklanır.¹⁵⁵ Kelâm’da “teklif-i mâlâ yûtak” kelimesi ile insanın gücü üstünde teklifi olup olmayacağı tartışılır. Kelâm ekollerinden Eş’arî gelenek “gücü üstü teklif kul için mümkün” derken Hanefî-Mâtürîdî anlayış ise takati üstü bir sorumluluk ve yükümlülük insana yüklenmeyeceği kanaatindedir.¹⁵⁶ Atay da Mâtürîdî gibi insan takatı ile sorumlu olacağını düşünür. Çünkü Allah nüsük ve ibadetlerle insana kolaylık yükler.¹⁵⁷ Bu sebeple akıl ve irade ile donatılan insanın bir mazeret üretmesi de mümkün olmaz.¹⁵⁸ Kur’an “erkek ve kadın olsun kim inanarak (güvenerek) sâlih amel işlerse tayyibe (temiz, yararlı, insan tabiatına hoş gelen, aklın, vicdanın, duyu ve duyguların tatmin olduğu saadetler) içinde bir hayat yaşatacağız. Rabbinize ruku’, secde ve ibadet yapınız! Hayırlar işleyin ki felâha erersiniz”¹⁵⁹ ifadeleriyle akıl ve irade sahiplerine sınımanmayı başarıyla geçme, saadetli yaşamda ilahî hikmet, delil ve öneriler sunar. “Ey İnsanlar! Dünya metaında bağıyiniz nefsinizedir. Döndüğünüzde amellerinizi size bildireceğiz”¹⁶⁰ denilir. Kanaatimizce bu ve benzeri ifadelerle insanın yaptıklarının sorumluluğu üstlenme şuurunda olması bilinçli amelleri yapması istenir. İstidlâl yapma yeteneğine sahip yegâne varlık insan olduğundan enfüsî ve afâkî delillerle Allah’ı (isim ve sıfatlarıyla yaratılışı) tanınması, anlaması, sıfatlarını idrâki, müşahede âleminden gayba dâir hususlarda delillendirme çabası değerli addedilir. Hidâyeti; doğruluğu, iyilikleri ve güzellikleri özgür iradesiyle isteyene Allah lütfeder. Dalâleti; yanlış, kötülüğü ve çirkinlikleri özgür iradesiyle isteyene de Allah sınırsız adâleti ve hikmeti gereği gaflet ve cehâlet hallerini verir. Dolayısıyla akıllı insan yapıp ettikleriyle sorumlu olduğu gibi yapması gerekeni yapmadığında da sorumlu olur. Denilebilir ki Allah’ın râzı olduğu ve kulundan istediği, selim (doğal), münîb, temiz, ürperen, sekîne ve mutmain kalp hallerindeki inanç ve ameller yapmasıdır. Ezcümle Mâtürîdî ile Atay’a göre kendisindeki nimet, hayır, imkân, yetenek, mal, mülk ve rızıkları şükür yolunda bu tür kalbî bilinç ve şuurla gizli ve açıkça verenlerin, infâk edenlerin, hayrât, hasenât ve sâlih amel yaparak doğru, yararlı ve iyi bir şekilde ömürlerini hüsrânsız geçirenlerin dünyada ve âhirette tükenmeyecek bir kazanç umabilecekleri söylenebilir.

Sonuç

Kur’an’da Fâtır sûresi 32. âyette kitap mirasçısı seçilmiş kulların “ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ/nefsine zâlim”, “مُقْتَصِدٌ/muktesit” ve “سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ/sâbıku’n bi’l-hayrât” gibi üç çeşit inanç ve ameli açıklanır. Kitap mirasçılarının birinci inanç ve ameli; “ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ/nefsine zâlim” olmaktadır.

¹⁵⁴ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1/17-8, 31-2, 2/278, 419-420, 423, 4/227, 6/312, 15/94, 17/399; Zemahşerî, *Keşşâf*, I/397 Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 5/204-6, 244-9; Şerh, 1/158, 250-1, 270-1, 292-4.

¹⁵⁵ el-Müminûn 23/57.

¹⁵⁶ Mâtürîdî, *Tevhîd*, 266, 423-4; *Te’vilât*, 2/228 vd; Fahreddin er-Râzî, *Mealimu usuli’d-din* (Erzurum: İhtar Yayınları, 1996), 83-4.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/185, 286.

¹⁵⁸ el-En’âm 6/156, 157.

¹⁵⁹ en-Nahl 16/97; el-Hac 22/77.

¹⁶⁰ Yûnus 10/23.

Mâtürîdî ve Hüseyin Atay'a göre kitap (kâinat veya Kur'an); akıl ve irade ile donatılan insana miras bırakılmıştır. Yeryüzünde "halîfe" niteliğiyle yaratılan insan, nefesine kanmak suretiyle fert ve toplum hayatında münker, fuhşiyât, seyyiat, şiddet, haksızlık ve cehâlet amelini yapar. Akıl ve iradesini kötü yönde kullanarak inkâr, gaflet, nifâk, şirk ve fisk inanç ve amelleri içeren zulmü işleyen insan öncelikle kendine zarar verir. Kur'an'ın ilke ve buyruklarına ya da tabiat yasa ve ilkeleri sünnetullah'a uymazsa öncelikle nefesine zâlim olur kendisine zulmeder. Kur'an nefesine zâlim olanları nasûh tevbe ile kendini yenilemedikleri takdirde "kötülükle dolu berbat bir hayat sürenler" anlamında hem kendi hem de çevrelerinin geleceklerini bozdukları için "أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ/ashâbü'l-meşeme" veya "أَصْحَابُ النَّيْمَالِ/ashâbü'ş-şimâl" kelimeleriyle "شَقِيٌّ/şakîy-eşkâ/bedbahtlar" olarak niteler. Mâtürîdî ile Atay'a göre bunun sebebi kulun yaptığı amellerin bir neticesidir. Âdil Allah kullarına zulmetmez. Akıl ve iradesini kötü yönde kullanan insan münker amel yapmak suretiyle kendi kendine -bilerek ya da bilmeyerek gafletle- zulmeder. İnsanın başına gelen her bir şey yapıp ettiklerinin bir sonucu olmaktadır. Akla ve iradeye değer veren bu düşünce kelâm disiplini açısından tutarlı ve uygun görülebilir. Kötülük biri gerçekten kötü olan bir şey yapmak, diğeri iyiyi yapmamaktır. Mâtürîdî ile Atay'a göre mutlak kötülük yoktur, izafidir. İnsanlar âfetleri ve doğal olayları tecrübesizlik, akılsızlık ve tedbir almamak suretiyle musibete dönüştürürler. Allah, insana aklını ve iradesini kullanarak kin, haset ve düşmanlık barındıran duyguları sabırla gemlemesini nefsi terbiye ile kendisi için yaşamsal ilâhî buyruklara kendini alıştırmamasını ister, onu gücü ve kapasitesi ile sorumlu tutar. Nefis eğitimi ve alışkanlıkla insan, sabırlı, tahammüllü, usanmayan bir karakter kazanılabilir. Nefesine zulmettikten sonra tevbe ile yaşama yeniden tutunma insanî bir erdemdir.

Kitap mirasçılarının ikinci inanç ve ameli olan "مُقْتَصِدٌ/muktesit"i Mâtürîdî, "ifrat ile tefrit düşünce ve amelden uzak dengeli ve tutarlı inanç temelinde amel işlemek, ilahî gazaba ve dalâlete düşmeden Kur'an ve İslâm yolu sırat-ı müstakîm üzere âdil ve hanîf amel yapmak" şeklinde açıklar. Atay ise "orta yolu tutan, ölçülü, hidayet yolu", vasat ümmeti de "ortada bir millet" şeklinde anlar. "Hayırlar yaparak saadetler içinde hayat süren" anlamında "أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ/ashâbü'l-meymene" veya "أَصْحَابُ الْيَمِينِ/ashâbü'l-yemîn" de denilen muktesit, aklın işlevselliğinde özgür iradeyle inanç ve amelini sırat-ı müstakîm üzere doğru ve düzgün bir şekilde yapar, "vasat toplum" içinde başarı, huzur ve mutlulukla yaşar. İlâhî buyruklara ve Kitaba, kâinat yasaları ve Kur'an'ın buyruklarına itaat eden yani sırat-ı müstakîm üzere yürüyen; muhsinler, sâlihler, hayırlılar, muttakîler, âdil olanlar, sabredenler, şükredenler, hata ve günahlarından pişman olup tövbe edenler ilâhî rıza ve beraberliği kazanırlar.

Kitap mirasçılarının üçüncü inanç ve ameli "سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ/sâbıkun bi'l-hayrât"; yarış edercesine hayırlı işleri; hasenât ve salihâtları yaparak sınavı kazanmaktır. Kendi ve çevresindekilerin huzur ve mutluluğu için biz/vahdet/sorumluluk bilinci ve şuuru takvâ ile amel işleyenleri Kur'an "es-sâbikûne's-sâbikûn/önde olanlar, o erdem, amel ve ödülde önde olanlar", "مُقَرَّبُونَ/mukarrebûn/Allah'a en yakın olanlar" ve "خَيْرُ النَّبِيِّينَ/hayrû'l-beriyye/yaratıkların en hayırlısı" diye niteler. Büyük bir fazilet rahmet ve güzellik, mutluluğun ve huzurun zirvesi anlamında "Adn" cenneti gibi bir hayatı korku, hüzn ve

tasa çekmeden yaşamayı hak ettiklerini bildirir. "Sâbıku'l-hayrât"ın dört tür inanç ve ameli de el-Müminûn sûresi 23/57-61.âyetlerinde özetlenir;

1-Rablerine duydukları haşyetten dolayı şefkatli amel yapan *مُشْفِقُونَ*/müşfikler.

2-Rabbin âyetlerine inanarak *بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ*/yâni ilahî buyruklara güvenerek (hayr, hasen ve sâlih) amelde bulunanlar.

3-Rabbe şirk koşmayanlar/*لَا يُشْرِكُونَ* yani fert ve toplum hayatında ilahî buyruklar, âyetler ile delillere karşı gelmeyen, tefrika, şiddet, fuşsiyyât, seyyiât ve fesatlık gibi zulüm amellerini yapmamak suretiyle şirk koşmayanlar.

4-Rabbe döneceği ürperen kalple *يُؤْتُونَ*/vermek yani Rabbe döneceği hesaplaşma şuuru ve ürperen endişeli kalp halleriyle maddî manevî nimet, imkân ve yetenekleri başkalarına yararlandırmak için şükürle verenler yani infâk edenlerdir.

Sâbıku'l-hayrât ehli ilahî yaratılış düzenine yarışircasına katılır, fert ve toplumsal barışa farklılıkları hoşgörü ile karşılayarak katkı sağlar, yaratılış hikmetine uygun amel üretim yapar (tesbih), ilahî ilke ve buyruklara boğun eğip teslim olur (ruku'), ilahî hikmetlerin ikâmesi için canını feda eder baş koyar (secde), salâtı (dayanışma, yardımlaşma, dua ve ritüelleri) ikâme eder, zekâtı verir (infâk). Hayrı, hasenâtı ve sâlih ameli yapmak suretiyle yapıp edici bir şuur halinde küllî benliğe ulaşır, sosyal hayatta vahdet/biz bilinciyle her bir ameli yaratılış hikmeti "ibadete" dönüştürür. Mâtürîdî'ye göre Rabbe dönüş yani ölüme hazır ve âhiret inancı ile ürperen endişeli kalp halleriyle vermenin hikmeti; yapılan her bir amelin karşılığını insanın Mâlikü'l-Mülk olan Allah'ın huzurunda bir gün göreceği, mazlumun zâlimden hakkını mutlaka alacağı mizan, hesap ve sorumluluk şuuru takvâ ile her türlü hayrı ve hasenâtı içeren sâlih amele yönlendirmektir. Hüseyin Atay'a göre felâha ermek (dünya ve âhirette umduklarına nâil korktuklarından emin olmak) isteyen akıllı insan, nefsinin tanıyıp zulmetmemek, akıllı ve iradesini, imkân ve yeteneklerini yarışircasına güzel, iyi ve doğru yerlerde hasenât ve sâlihat gibi hayırlı işleri yapmakla sınanmayı kazanmak ve öne geçmekle sorumlu olur. Atay'ın "her kelâm ilmi araştırmacısı nasıl ne gibi bir yenilik yapabilirim diye düşünmesinin dini bir görev ve ibadet olduğunu öncelikle kabul ederse Allah onu çalıştığı konularda her daim başarıya ulaştırır" öngörüsü akademisyen araştırmacılara sorumluluk yükler. Mâtürîdî ile Atay'a göre özgür irade, takat ve güçle amelini yapan insan sorumluluğu üstlenir, düzgün, duyarlı, düzenli ve planlı bir hayat yaşar, hem dünyasını hem de âhiretini cennete çevirebilir. Bu, aklını iyi ve güzel yönde kullanan insana ait bir niteliktir. Akıl, özgür irade ve sorumluluğa önceleyen Mâtürîdî ile Atay'ın bu tür düşüncesi, kelâm disiplini açısından önemli sayılabilir.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Kâdî. *el-Muğnî fî ebvabî't-tevhîd ve'l-adl*. Beyrut: Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1962.
- Abdülcebbar, Kâdî. *Şerhu usûli'l-hamse*. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Akman, Mustafa. *Kitab'a varis olanlar*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2004.
- Alper, Hülya. *İmanın psikolojik yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013
- Atay, Hüseyin. *İslâm'ın inanç esasları*. Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a göre araştırmalar I-VII*. Ankara: Atay Yayınları, 1993-1997.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a göre iman esasları ve kader sorunu*. Ankara: Atay Yayınları, 2009.

- Atay, Hüseyin. *Kur'an Türkçe çeviri*. Ankara: Atay Yayınları, 2013.
- Atay, Hüseyin. *İslâm'ı yeniden anlama*. Ankara: Atay Yayınları, 2015.
- Cüceloğlu, Mehmet Doğan. *İçimizdeki biz*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu't-tarifât*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-irşâd*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Düzgün, Şaban Ali. "Vahiy ve Kur'an". *Kelâm el kitabı*. (359-367). Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Esed, Muhammed. *Kur'an mesajı meal tefsir*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2005.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Uyûnü'l-mesâil*. Kahire: Matbaâtü's-saâde, 1907.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da dini ve ahlâkî kavramlar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin, *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dârü's-Sadr, 1992.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî, *en-Necât*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992.
- İsfanânî, Ragıb. *Müfredât Kur'an kavramları sözlüğü*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Karadeniz, Osman. "Nübüvvet ve vahiy". *Kelâm el kitabı* (315-335). Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Kaya, Sibel. "Kur'an'da reca' ve havf kavramlarına semantik bir yaklaşım". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2021), 195-225.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınları, 1984.
- Mukâtil, Süleyman. *Tefsîr-i kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabu't-tevhîd*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebsiratü'l-edille fi usuli'd-din*. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Oral, Osman. "Sorumluluk sürecinde kader teolojisi". *Turkish Studies Religion*, 17/3 (2022), 291-311. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.62482>
- Oral, Osman. *Nebilerde günah ve ismet sorunu Nûreddin Sâbûnî ile Fahreddin Râzî düşüncesinde ismetü'l-enbiyâ*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2023.
- Oral, Osman. *Âile'de tevhîdî hikmetler*. İstanbul: Cinius Yayınları, 2023.
- Özdemir, Gazi. *İslâm'a son da'vet Kur'an*. İstanbul: Şira Yayınları, 2023.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an'ın temel kavramları*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Fahreddin. *Mealimu usuli'd-din*. Erzurum: İhtar Yayınları, 1996.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Müntekâ min ismetil-enbiyâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- Selim, Osman. *Şirk ve iman*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2021.
- Sönmez, Ramazan. "Fâtır sûresi 32. âyet bağlamında Kur'an'a varis olanların Kur'an'a karşı tavırları". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 67/10 (2023), 302-326.
- Topaloğlu, Bekir. - Çelebi, İlyas. *Kelâm terimleri sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Türer, Celâl, "Tevhid ve bir insanlık". *H. Peygamber tevhid ve vahdet*. (93-100). Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak dini kur'an dili*. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Keşşâf*. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2016.